

ERNST ANDERSEN

MIDDELALDERENS RENTEFORBUD

*Papirdoktrin eller
realitet?*

JURISTFORBUNDETS FORLAG
KØBENHAVN 1975

Trykt med tilskud fra Det Finneske legat
og fra Gads Fond, hvorfor jeg herved
bringer en tak til Konsistorium og til
bestyrelsen for Gads Fond.

§ 1. *Renteforbuddet.*

Blandt de i den kanoniske ret fra ca 1140 udformede retsregler er der ingen, der har haft så dybtgående virkninger for penge- og kreditforholdene i høj- og senmiddelalderen og endnu i første halvdel af det 16 århundrede, som forbuddet mod, at der blev taget renter af lån. Dette renteforbud er nøglen til forståelsen af udviklingens forløb på dette område gennem fire århundreder.

Kanonisk rets renteforbud var en nydannelse i forhold til den Justinianske romerret. Det bærende princip i den Justinianske romerret var ikke som i den kanoniske ret, at det var forbudt at oppebære renter af lån. Det gik blot ud på, at der var en grænse for, hvad der måtte tages som rente af lån. Princippet var det samme, som man kom ind på i den verdslige lovgivning i en række lande efter Reformationen, *maksimalrente*, ikke renteforbud. Maksimalrentebestemmelser kan være besværlige at arbejde med, men de har dog ikke den samme evne til at forvride kreditformerne som et forbud mod rente af lån.

Den Justinianske romerrets maksimalrentep princip var overtaget fra den ældre romerret. Justinian indførte ikke et nyt princip. Det, som Justinian fandt på, var kun, at han skærpede reglerne, jfr herved navnlig Codex 4,32,26. Den traditionelle maksimalrente havde været 1 % om måneden. Den blev fremtidig nedsat til det halve, altså til 6 % p a. Men personae illustres, de personer, som bar gyldne kæder, måtte kun tage 4 % p a, og på den anden side blev det tilladt de handlende at tage op til 8 % p a. Endelig foretog Justinian den principielt vigtige ændring, at han indførte et maksimum for renten også ved sølånet, *foenus nauticum* eller *pecunia trajectitia*. Her havde renten tidligere været

fri på grund af den særlige risiko, som den, der ydede sølån, løb, men allerede Justinian vendte sig mod denne købmandsgrund-sætning og satte et maksimum også for sølån.

Maksimalrentereglerne i den Justinianske romerret¹), der kun havde gyldighed for det område, hvor denne var sat i kraft, blev i højmiddelalderen fortrængt af regler i den kanoniske ret, der havde gyldighed i hele „kristenheden“. I de kanoniske samlinger har renteforbuddet fundet et klart udtryk. Der er udførlige bestemmelser herom allerede i det ca 1140 publicerede Gratians dekret, se navnlig anden del causa XIV, questio III—IV, men løber man bestemmelserne igennem, kan man se, at der ikke var tale om et nyt af Gratian udformet princip. Det var fastslået længe før af kirkefædre og på kirkemøder som en grundsætning for de kristne og især de gejstlige, og det kan følges tilbage til samlinger af kanoniske bestemmelser udformet længe, før Gratian lavede dekretet, navnlig Dionysiana (ca år 500), Hispana (første halvdel af det 7 århundrede) og Hadriana (år 774). Via Hadriana fæstnedes princippet tidligt i Frankrig.

Medens der på andre områder fx ægteskabsretten af og til kan være nogen tvivl om, hvad Gratian egentlig fastslog i dekretet, er Gratians indstilling til renteforbuddet klar. Når han således i slutningen af questio III har følgende dictum „Ecce evidenter ostenditur, *quod quicquid ultra sortem exigitur usura est*“, kan selve princippet ikke udtrykkes kortere eller klarere. „Det er således soleklart, at det, som kræves udover hovedstolen, er ulovlig rente eller det samme som åger“. Man kan også se, at Gratian gik ud fra, at forbuddet var rettet ikke blot til clerici, der naturligvis havde en særlig forpligtelse til at rette sig efter de kanoniske bestemmelser, men også til laici, til lægfolket, se det dictum, som indleder questio IV samt overskriften til det i questio IV c VIII gengivne dekretale *Nec hoc quoque* af pave Leo fra 444—45 „*Etiam laicis usura dampnabilis est.*“ „Det er også meget forkasteligt, at lægmænd tager rente af lån.“

Nu kan det ofte drages i tvivl, hvad der egentlig har stået i et sådant gammelt dekretale. Sagen er den, at der er mange forfalskede steder i Gratians dekret, især i dekretaler. Her skal kun bringes i erindring de Symachianske forfalskninger, Pseudo-Isidor og det såkaldte Konstantins gavebrev. Det er i denne sam-

menhæng mindre væsentligt, for det var man ikke klar over i højmiddelalderen, da Gratians dekret fæstnede sig som ret. Man gik da ud fra, at renteforbuddet havde adresse ikke blot til clerici, men også til laici.

Som begrundelse henviste Gratian desuden til en del udtalelser af kirkefædre og til beslutninger på kirkemøder. Alexander III og senere paver og dekretalisterne 3: de kanonister, som lavede og arbejdede med samlingerne af pavedekretaler i tiden efter Gratians dekret, henviste ofte til bestemmelser i Biblen. Der findes således i Gregor IX's dekretalesamling 5,19,3 og 4 to dekretaler af Alexander III, hvori der uden detailangivelse henvises til *utriusque testamenti pagina*.

Herved sigtes der for Det gamle testaments vedkommende navnlig til 5 Mosebog 23,19-20 og for Det nye testaments vedkommende navnlig til Lukas 6,35. I 5 Mosebog står der „Du må ikke tage renter af din broder, hverken af penge, fødevarer eller andet, som du kan tage renter af. *Af udlændinge må du tage rente, men ikke af din broder*“, og hos Lukas „Giv lån, men vent intet til gengæld“. „*Mutuum date, nihil inde sperantes*“. Stedet hos Lukas er tilsyneladende første gang påberåbt af Urban III i dekretalet Consului fra 1185—87, jfr Gregor IX's dekretalesamling 5,19,10. Da allerede de første kanonister satte renteforbuddet i forbindelse med romerrettens begreb mutuum, har man dog nok før 1185—87 argumenteret ud fra Lukas 6,35.

Det, som Lukas gengiver, er en udtalelse af Jesus, og stedet er væsentligt, hvis man går ud fra, at Jesus anså det for sin opgave at give retsregler. Fra en nutidsjurists synspunkt er det en besynderlig tanke, at Jesus anså det for sin opgave at give retsregler, og at han i den i Lukas 6,35 gengivne udtalelse skulle have tænkt på romerrettens begreb mutuum, men således så man ikke på det i høj- og senmiddelalderen. Romerretsbegrebet blev vigtigt for fortolkningen, og Lukas 6,35 blev efterhånden hovedstedet. Hvis kanonisterne havde analogiseret fra mutuum til sådanne køb og salg, som økonomisk måtte sidestilles med lån til eje, ville de have skabt store vanskeligheder for bl a købmændene. Men det gjorde de ikke. De sluttede i princippet modsætningsvis og åbnede herved mulighed for opnåelse af noget, der økonomisk var rente af lån, men blev kaldt noget andet.

Den undervisning i kanonisk ret, som påbegyndtes i tilslutning til publikationen af Gratians dekret lidt før midten af det 12 århundrede, påvirkede hurtigt legisternes undervisning i Justiniansk romerret, derunder legisternes lære om usura. Pavernes og kanonisternes postulat om, at der på det øverste trin i retssystemet fandtes bestemmelser af guddommelig oprindelse, en *jus divinum*, som mennesker ikke kunne lave om på, skabte hurtigt uklarhed om, hvilken betydning man overhovedet kunne tillægge maksimalrenteregler givet af en kejser, når det efter *jus divinum* var forbudt at tage renter. Uklarheden forøgedes, fordi en kanonist hurtigt fandt på et bestikkende *ræsonnement* gående ud på, at Justinian selv havde indset, at han var gået for langt, og derfor selv havde forbudt rente af lån. Justinian udfærdigede nemlig i året 545 novelle nr 131 *De ecclesiasticis canonicibus et privilegiis sanctissimarum ecclesiarum*, hvorved han bl a ophøjede beslutningerne på kirkemødet i Nikæa til lov, og da det her var blevet forbudt at tage renter, havde han selv ændret sit maksimalrentesystem til et forbud imod, at der toges renter af lån.

Læren blev accepteret af førende kanonister som Raymundus de Pennaforte og Hostiensis, og da den yderligere fandt udtryk i en glosse af den samtidige legist Accursius i *Glossa ordinaria*, var der længe stor uklarhed om, hvad der egentlig var „gældende ret“ om rente efter Justinians retsbøger med novellerne. Der fandtes i Codex og i Digesterne en mængde bestemmelser, som forudsatte, at det efter romersk ret var lovligt at tage renter af lån, men betydningen heraf var det ikke let at få øje på, hvis Justinian i året 545 havde slået en streg over det hele. Herudover var der pavernes og kanonisternes tidligt fremførte postulat, som lidt efter lidt blev til realitet, at renteforbuddet som udledt af *jus divinum* havde prioritet forud for, hvad kejsere og konger og andre verdslige myndigheder fandt på at bestemme.

Selvom der allerede før Bartolus var enkelte legister fx Jacobus Butrigarius, som anede, at kanonisterne og Accursius havde vendt op og ned på grundsætningerne i den Justinianske romerrets renteregler, idet de navnlig havde fejlfortolket beslutningen på kirkemødet i Nikæa, så kom kirken på de afgørende tidspunkter ikke ud for skarp kritik fra legisterne af de regler, som den

gik ind for. Den, der mente, at det var en misforståelse at opfatte buddet *Mutuum date, nihil inde sperantes* som en retsregel, kunne ikke hente nogen støtte hos de førende legister.

De vanskeligheder, som kirken kom ud for i den periode, da etiske principper om långivning blev omsat til juridisk småmønt, beroede på, at långivere og låntagere længe ikke ville respektere renteforbuddet, og at de verdslige myndigheder ofte saboterede læren. Det kan man bl a slutte fra det dekretale, som Gregor X udfærdigede i 1274 på kirkemødet i Lyon. Det blev forbudt alle, enkeltpersoner, *collegia* og *universitates*, uden hensyn til rang eller stand, at tillade de såkaldte *usurarii manifesti*, de åbenbare ågerkarle, at tage ophold på deres område eller blot at leje et hus, og det blev endvidere påbudt, at *usurarii manifesti*, hvor de end fandtes, skulle fordrives inden tre måneder. Sanktionen for overtrædelse af disse forbud og påbud var for gejstlige suspension, for andre enkeltpersoner *excommunication* og for *collegia* og *universitates* interdikt. Jfr herved *Liber sextus* 5,1.

I 1311—12 gik Clemens V endnu videre i retning af at sætte en stopper for denne efter kirkens opfattelse frygtelige forbrydelse af tage renter af lån. Han udfærdigede under kirkemødet i Vienne det dekretale, der er det eneste, som findes i titlen *De usuris* i *Clementinae*. Dekretalet er et af mange vidnesbyrd om, hvor dybtgående stridighederne var ved slutningen af det 13 og begyndelsen af det 14 århundrede mellem de kirkelige og de verdslige myndigheder om alle de problemer, som opstod som en følge af kirkens kamp for anerkendelse af synspunktet, at paven var den øverste lovgiver i „kristenheden“, og at kirken havde sin egen jurisdiktion. Clemens V bestemte, at bystatutter, som ud fra den antagelse, at det var tilladt at tage renter af lån, indeholdt bestemmelser herom, var ugyldige, og at de myndigheder, som tillod sig at lave sådanne statutbestemmelser eller at dømme efter dem, skulle lyses i ban. Det bestemtes endvidere, at *usurarii* skulle fremlægge deres regnskabsbøger. Det vigtigste er slutbestemmelsen, hvor Clemens V skærpede reglerne ved at bestemme, at *hårdnakket modstand mod kirkens lære var kætteri*. De, der vedvarende hævdede, at det ikke var en synd at tage renter af lån, skulle straffes på samme måde som kættere. „Sane, si quis in illum errorem inciderit, ut pertinaciter affirmare praesu-

mat, exercere usuras non esse peccatum: *decernimus, eum velut haereticum puniendum* . . .“.

Med beslutning på et kirkemøde i ryggen truede Clemens V således med det frygteligste våben, som kirken havde overfor sine modstandere, et våben, som den havde gjort brug af gennem mere end et århundrede og fortsat gjorde brug af, klassificeringen som kætter. Talrige manichaei moderni var endt på bålet under og efter Albigerserkrigene, og så sent som 1310 var en af de sidste perfecti 3: katarmissionærer, Pierre Autier, blevet dømt som hereticus manifestus, overladt til den verdslige arm og brændt. Desuden havde man i Frankrig i 1310 brændt 54 tempelriddere på een gang, og i 1314 endte ordenens stormester og en anden dignitar på bålet²). Når en pave, med beslutning på et kirkemøde i ryggen, truede dem, som stædigt trodsede kirkens lære om forbud mod rente af lån ved at gøre gældende, at det ikke var synd at tage renter af lån, med kælterstraf, var der således ikke tale om en tom trusel.

Den bedst kendte af de legister, som i det 14 århundrede bøjede sig for den katolske kirkes postulater om „ret“, gentaget efter Gratians tid af en række paver og af utallige kanonister og utallige clerici, og som accepterede praktisk talt alt, hvad der var fastslået i Gratians dekret, Gregor IX's dekretalesamling, Liber sextus og Clementinae, er *Bartolus fra Sassoferrato* (1313—57). Bartolus var ikke den første legist, som var imødekommende overfor kirkens synspunkter. Det havde mange andre legister været før ham. Men Bartolus er den bedst kendte af disse legister fra overgangen mellem høj- og senmiddelalderen, og han skrev nogle Commentarii, som blev grundlaget for undervisningen i legistik i de næste århundreder. De var fra kirkens synspunkt meget velkomne, fordi kirkens postulater om „ret“ kort tid før var blevet imødegået på en efter moderne synspunkter blændende måde af lægen og retsfilosoffen Marsilio fra Padua i skriftet Defensor pacis fra 1324. Nu kapitulerede en fremtrædende legist på juriststandens vegne overfor pavedømmet på et tidspunkt, hvor støtte fra legister var yderst velkommen. Betydningen af det, som en fremtrædende universitetslærer skriver, beror ofte ikke så meget på, *hvad* han skriver i enkeltheder, som på, *hvor-når* han skriver. Bartolus skrev sine Commentarii på et tids-

punkt, hvor pavedømmet havde været igennem en 30-årig strid med Ludvig af Bayern, og hvor pavedømmet i perioder havde været hårdt trængt, navnlig i et kort tidsrum, efter at Ludvig havde afsat Johannes XXII. Nu stod pavedømmet som sejrherre efter denne strid, som faktisk var en fortsættelse af den strid, som var indledt af Gregor VII, da han påbegyndte investiturstriden.

Bartolus's udviklinger om usura er præget af den samme underdanighed overfor paver og kirkemøder som hans udviklinger om og standpunkt i læren om rettens kilder³). Han var opdraget af den katolske kirkes mænd, og han søgte hurtigt til universitetet i Perugia, der lå i kirkestaten, og han var af temperament ingen oprører mod kirken. Det er nemlig med hensyn til Bartolus's stilling i rentelæren mindre væsentligt, at Bartolus, som enkelte andre legister havde gjort før ham, påviste, at det var en misforståelse, når kanonister og med dem en række legister ex catedra hævdede, at Justinian ved novelle nr 131 så at sige havde foruddiskonteret kanonisk rets doktrin. Bartolus accepterede nemlig pavernes og kanonisternes hovedargument gennem to århundreder, *at renteforbuddet kunne udledes af jus divinum*. Kejsere, konger og andre verdslige myndigheder kunne derfor ikke give herimod stridende regler, og de regler, som de måtte have givet, havde ingen gyldighed. Bartolus og Accursius stod i realiteten på nøjagtig samme standpunkt, nemlig at det var forbudt at tage renter af lån. Det var begrundelsen, som de ikke var helt enige om, men dette måtte fra kirkens synspunkt være uden større interesse.

Clemens V's dekretale er klimaks i kirkens århundredlange bestræbelser for at få forbuddet mod rente af lån accepteret som „ret“. Truslen om straf for kætteri for dem, der tillod sig at gøre gældende, at det var lovligt at tage rente af lån, og om banlysning af de verdslige myndigheder, som tillod rente, var trumfen overfor modstanderne. Sporene heraf er lette at påvise i de skrifter, som legister og kanonister skrev efter kirkemødet i Vienne i 1311—12. Det er tilstrækkeligt at citere nogle sætninger fra Panormitanus's *Commentaria*. Panormitanus er den berømteste og mest indflydelsesrige kanonist fra begyndelsen af det 15 år-

hundrede, hvis udviklinger næsten altid var udtryk for communis opinio.

„Sed de jure canonico usurae sunt prohibitaе, *ergo et de jure civili*. Item lex civilis contra legem Dei non potest dici lex . . . Inferior enim non potest tollere legem superioris.“ „Men efter kanonisk ret er renter forbudt, og renter er følgelig også forbudt efter verdslig lov. En verdslig lov, som er i strid med Guds lov, kan nemlig ikke kaldes lov . . . En lavere myndighed kan nemlig ikke ophæve en højere myndigheds lov.“

Deri interesserede kan studere enkelthederne i de mange skrifter ved at slå efter i legisternes kommentarer til Codex 4,32 og 33, novellerne 106 og 131 og Digesterne 22,1 og i kanonisternes kommentarer til Gregor IX's dekretalesamling 5,19 og de dertil sig sluttende titler i Liber sextus og i Clementinae⁴).

Da den katolske kirke fra Gratians dekret stillede sig på det standpunkt, at der ikke måtte tages renter af kreditter og lån, er det ikke let at forstå, hvorledes købmændene og især de toskanske købmandsselskaber i det 13 århundrede kunne give sig til ved siden af deres varehandel over grænser at give international kredit. Selvom denne kreditgivning over grænser var den mindre del af købmændenes virksomhed, så er det svært at fatte, hvorledes den kunne finde sted, når der ikke måtte tages renter af kreditter og lån. Der er da også mange, der har gjort gældende, at kirkens renteforbud var en papirdoktrin, som man ikke tog så tungt på i det praktiske liv, og man kan endog støde på udviklinger om, at paverne var de første til at overtræde forbuddet mod rente.

Når det drejer sig om paver som Gregor IX, Innocens IV, Clemens V og Johannes XXII, der alle var trænede jurister, forekommer påstande om, at de selv overtrådte renteforbuddet, mig nærmest absurde. Det var jo Gregor IX, som i 1234 udfærdigede den samling af dekretaler, som indeholdt en mængde dekretaler om renteforbuddet. Det var Clemens V, som lod lave, og det var Johannes XXII, som udfærdigede Clementinae, hvori er optaget dekretalet udfærdiget under kirkemødet i Vienne. De, som fremsætter sådanne påstande om, at paverne rask væk overtrådte de af dem selv udfærdigede bestemmelser, overser, at der fra første færd var mange, og efterhånden blev fastlagt flere og flere modi-

fikationer således, at de, der havde brug for kredit, derunder i perioder Camera apostolica, havde mulighed for at få det uden at overtræde rentereglerne.

Det absurde er den mangel på konsekvens, der var i tankegangen bag renteforbuddet, og den måde, hvorpå systemet blev bygget op. Først gik kirkefædre, kirkemøder, paver, biskopper og andre gejstlige og kanonisterne ind for princippet med, at der ikke måtte tages renter af lån. Derefter gav kanonisterne, og også paverne i dekretaler, sig til at indsnævre forbuddet af praktiske grunde. Det blev derfor ikke så generende, som man skulle tro. Det væsentlige blev, at udbytte af kapital ikke måtte være certum 3: sikkert. *Hovedvirkningen blev derfor, at kreditorerne blev forvredne.* Der var spærret af for former, som man nu anvender. De kunne først begynde at udvikle sig, efter at man havde opgivet forbuddet mod rente af lån. Jeg skal først kort opregne de vigtigste af disse lovlige „smuthuller“.

Det blev således med hensyn til håndpantssætning af fast ejendom som en konsekvens af renteforbuddet vel under Alexander III (1159—81) gjort umuligt at håndpantsette ejendommen på den hidtil meget brugte måde, at pantekreditor overtog besiddelsen og brugen med ret til i stedet for renter at oppebære ejendommens overskud. Men det var stadig tilladt at overdrage ejendommen således, at den tidligere ejer i en vis tid havde genkøbsret til ejendommen, og mange steder gik man herefter frem på denne måde i stedet for at yde lån mod håndpant i fast ejendom.

I løbet af det 13 århundrede udviklede der sig en anden erstatning for lån mod pant i fast ejendom, salg af „evige“ ydelser. Grundejeren solgte en årlig ydelse for en vis efter renteniveauet afpasset sum på den måde, at køberen ikke kunne forlange summen tilbagebetalt efter opsigelse eller gennem amortisation. Dette var ikke mutuum, men emptio-venditio, salg af en perpétuité.

På samme måde kunne bystater og kommuner fremskaffe midler til finansiering af ekstraordinære udgifter. De kunne ikke sælge rentebærende obligationer, men de kunne sælge perpétuités, årlige renteydelser, for en vis sum og mod sikkerhed i landbrugs-ejendomme eller beboelsesejendomme eller i rådhuset og visse særlige indtægter. Da sådanne perpétuités var uamortisable og uopsigelige fra køberens side, var der ikke tale om af rentefor-

buddet omfattede lån. Denne finansieringsmetode spillede dog ikke nogen stor rolle i middelalderen indenfor den offentlige sektor.

Hertil kom i italienske bystater som Genua, Venedig, Siena, Pisa og Florenz allerede fra det 13 århundrede en omfattende og systematisk udskrivning af tvangslån hos borgerne. Til at begynde med blev der faktisk svaret udbytte af sådanne tvangslån. Mutuum impositum var efter teorien udenfor renteforbuddet. Da det var tilladt at overdrage andele i sådanne tvangslån, var der i disse bystater muligheder for at få et surrogat for rente ved at købe tvangslån.

Endvidere var der aftalen om societas, en sammenslutning af to eller flere personer i et fælles økonomisk øjemed. I Justinians retsbøger var societas holdt skarpt ude fra mutuum, og som en følge heraf holdt kanonisterne societas udenfor renteforbuddet. Forbuddet var et forbud imod noget, der var „certum“, og det var udbyttet ikke ved societas.

Efter de i retsbøgerne udviklede regler kunne et societas være begrænset til en enkelt forretning, hvor den ene gjorde arbejdet, medens den anden alene indskød kapital. Herved åbnedes der den risikovillige „kapitalist“ mulighed for at opnå noget, der kunne være mere indbringende end rente. Det kunne være ejeren af en større landbrugsejendom, som havde fået penge tilovers fra driften, det kunne være en købmand, som havde lagt op, og som nu skulle leve af udbyttet af sine penge, det kunne være en lokalbankier eller en mercator, som skulle have udbytte af midler, som han havde modtaget som depositum irregulare mod tilsagn om gevinstandel, og det kunne være en stadig aktiv købmand, som ville sprede sin risiko.

Det var desuden lovligt at anbringe penge som depositum hos en lokalbankier eller mercator på den måde, at han forpligtede sig til at yde deponenten en gevinstandel. Dette var ikke rente. Allerede mod slutningen af det 13 århundrede arbejdede en del af de store købmandsselskaber og vistnok også mange lokalbankiers med ret betydelige beløb, som de havde modtaget som deposita, med fremmedkapital. Det fremgår af et aktstykke fra 1298 vedrørende Buonsignoris betalingsstandsning.

Forbuddet mod rente af lån afskar endvidere ikke købmænd

fra at betinge sig et vederlag for at medvirke ved overførelse af penge fra sted til sted. Det hed „portagium“, men specificeredes af og til som betaling for transport, risiko og ulejlighed „pro portagio, resico et labore“ eller kaldtes vederlag „pro expensis portagii“, „pro delatura et lucro“ osv. Allerede før midten af det 13 århundrede havde købmændene fundet på forskellige metoder til at spare forsendelse af specie ved internationale betalinger, og efterhånden som de toskanske købmandsselskaber fik deres filialnet, blev det endnu lettere at transferere penge ved hjælp af dokumenter og uden en øjeblikkelig forsendelse af mønt. Betalinger kunne modregnes. Når der i sådanne tilfælde stadig krævedes vederlag for „portagium“, hvad der vist ofte var tilfældet, var der nærmest tale om en provision for transfereringen.

Hvis det beløb, som blev overført, tillige blev omvekslet til en anden valuta for afsenderens eller modtagerens regning, kom hertil betalingen „pro cambio“ eller „ratione permutationis“. Den kunne tages som en yderligere provision, men den kunne også tages og er vel tidligt blevet taget på den måde, at der regnedes med forskellig kurs ved salg af valuta og ved køb. Allerede i det 13 århundrede havde købmændenes fjernhandel med valuta taget et betydeligt omfang, og det fortsatte i det 14 århundrede, især efter at købmændene havde opfundet middelaldertratten. De købmænd, som havde ledige penge, financerede ved hjælp heraf andre købmænds forretninger imod, at disse afgav tratte derfor. Købmænd afgav lokal valuta imod lidt senere at få betalingen herfor i en anden valuta og på et fremmed sted.

Formelt kunne der ikke tages, og blev der ikke taget rente for den kreditgivning, som fandt sted i forbindelse med transferering af penge fra sted til sted, men da det var lovligt at tage vederlag for portagium og cambium, så kunne købmændene tage renten som provision osv, og det gjorde de. Dette gik næppe op for ret mange af kanonisterne. De, der forstod det, affandt sig hermed, fordi der var risiko forbundet med valutaforretninger.

Renteforbuddet var heller ikke til hinder for aftaler om konventionalbod ved misligholdelse af betalingsforpligtelse og aftaler om erstatning for lidte tab eller ikke opnået fortjeneste, og sådanne aftaler var meget almindelige. Det blev endvidere anset for lovligt, om en låntager gav udtryk for sin taknemmelighed

overfor en långiver over, at han havde fået et rentefrit lån, på den måde, at han gav ham en gave, og den kunne gives kontant. Hvilken rolle denne metode spillede i praksis, lader sig selvsagt ikke gøre op, men man kan se, at den blev anvendt visse steder.

Købmænd og købmandsselskaber, der ikke blot handlede med varer, men også handlede med kredit, havde således mulighed for at indvinde udbytte på mange måder ved kreditgivningen og pengeplaceringen uden at overtræde renteforbuddet. At nogle købmænd overtrådte forbuddet, er givet. Det, som er væsentligt, er, at de købmandsselskaber, som samarbejdede med Camera apostolica om valuta, forskud og ved lejlighed også om korte lån, kunne drive handel med penge og kredit uden at overtræde renteforbuddet, og at der ikke er grund til at tro, at de ikke *stort set* overholdt spillets regler. Det drejer sig her i sidste halvdel af det 13 århundrede navnlig om selskaber som Buonsignori og Mozzi, i det 14 århundrede om selskaber som Bardi, Peruzzi, Acciaiuoli og Alberti og i det 15 århundrede om Medici.

Beviserne for, at socii i sådanne selskaber satte sig ud over rentelovgivningen, er få og ikke afgørende, når man betænker, at de drev deres virksomhed over en lang række år, i mange lande og under forhold, der ofte var meget urolige. De kunne ikke åbenlyst sætte sig ud over rentereglerne, hvis de ville bevare den gode kunde, som Camera apostolica af mange grunde var. Hertil kom for alle købmænds vedkommende de ubehagelige sanktioner, som ramte en „*usurarius manifestus*“. Han blev udelukket fra nadverens sakramente, og det ville sige fra det pæne selskab, og han måtte ikke begraves i indviet jord. Men det værste for en pengepuger har været den risiko, der var for, at alle de ved den ulovlige virksomhed møjsommeligt samlede penge blev konfiskeret af myndighederne.

Oplysninger fra Frankrig viser, at denne risiko tidligt forelå, og den må købmændene og deltagerne i købmandsselskaberne have været bekendt med. Det var i Frankrig allerede i højmiddelalderen genstand for diskussion, om det var de verdslige eller de kirkelige myndigheder, som kunne bemægtige sig det gode bytte, som en velstillet ågerkarls formue var.

Herom blev der i Normandiet indgået et konkordat i 1190 mellem de verdslige og de kirkelige myndigheder. Det gik ud på,

at såfremt ejendom blev efterladt af en clericus, som havde overtrådt renteforbuddet, skulle denne anvendes til velgørende formål efter biskoppens nærmere bestemmelse. Var det derimod en afdød laicus, der var blevet afsløret som usurarius, skulle hans ejendom konfiskeres af de verdslige myndigheder. Men det, som han havde afhændet i levende live, skulle dog ikke kunne omstødes og inddrages under henvisning til, at han havde været usurarius. Dette sidste var indsat som protest imod, at kongens mænd havde nægtet at opfylde dotationer til kirkelige formål og havde inddraget det hele uden at tage hensyn til kirkens krav om, at dotationer til kirkelige formål skulle opfyldes. Det var de kirkelige myndigheder meget fortørnede over, hvad man bl a kan se af et brev fra Innocens III til Ludvig VIII⁵).

Af det trykte engelske kildemateriale kan man se, at spørgsmålet om konfiskation af ulovlig fortjeneste ved udlånsvirksomhed var aktuelt i England bl a i 1270'erne og vistnok allerede i 1230'erne og 1240'erne. Der faldt i 1270'erne bøder til socii i flere af de toskanske købmandsselskaber. Selv købmandsselskaber, som meget tidligt havde sendt socii til England for at sælge og købe varer, og som havde haft filialer i London siden midten af det 13 århundrede og givet kreditter i England bl a til Henry III, kom ud for ubehageligheder på grund af kreditgivningen. Også det selskab, der nu fremtrådte under navnet Scali efter den florentinske købmand Jacob Scala, som allerede i 1220'erne var en af de ledende storkøbmænd i Florenz, blev, med rette eller med urette, sigtet for at have overtrådt renteforbuddet. Edward I gav nemlig den 26 maj 1275 Jacob de Scalas søn Cante de Scala og en anden socius i selskabet Tegla Amadoris tilladelse til at indkræve tilgodehavende fordringer. Men denne tilladelse blev givet under fremhævelse af, at „henceforth they lend not out any money for usuries, nor receive any usuries by art or device and that if they do otherwise all their merchandise and other goods shall be impounded as forfeited“. Tilsvarende tilladelse blev samme dag givet til nogle købmænd fra Pistoja, vistnok socii i det selskab Ammanati, som mod slutningen af det 13 århundrede drev en del forretning og udlånsvirksomhed i England. Også her blev det indskærpet de pågældende socii, at de ikke måtte overtræde eller

omgå ågerreglerne, og at deres formue ville blive konfiskeret, hvis de gjorde det⁶).

De, der gør gældende, at renteforbuddet ikke blev overholdt i praksis, overser eller underbetoner, at der var alle disse muligheder for at placere penge uden at kolliderede med renteforbuddet, og de hæfter sig for meget ved overtrædelserne. Der har til alle tider været pengeudlånere, som skånselsløst udnyttede deres ofre, og det „sorte“ pengemarked havde man allerede i høj- og senmiddelalderen. Det var i højmiddelalderen om muligt endnu værre end i nutiden, fordi „bankvæsenet“ da var såre såre primitivt og til at begynde med kun fandtes i italienske bystater og i byer som Barcelona, Montpellier, Marseille og muligvis Cahors.

Det vederlag, som de, der skulle låne penge i denne første periode med et dårligt organiseret bankiervæsen, måtte betale under den ene eller den anden form, har ofte været stort, og det gjorde ikke sagen bedre, at der fra 1228 og til 1266 næsten uafbrudt var krig igang mellem paverne og Hohenstaufferne, og at Ludvig den hellige 1248—52 drog på korstog. Krig koster penge, penge og atter penge, og efterspørgsel efter korte kreditter til at betale landsknægtes sold drev renten op. Der blev ved midten af 1250'erne i forbindelse med Alexander IV's bestræbelser for at få den engelske kong Henry III til at fordrive Manfred fra kongeriget Sicilien og derefter ved midten af 1260'erne i forbindelse med Karl af Anjous krig mod Manfred gennemført en række finanstransaktioner, som ikke var helt almindelige og mod vederlag under den ene eller den anden form til kreditgiverne.

Udgifterne ved disse finanstransaktioner kom til at hvile hårdt på den engelske gejstlighed, som tilmed måtte ærgre sig over, at Henry III indlod sig på dette „sicilianske eventyr“. Det kostede England en masse penge, som gik i vasken, fordi Henry III slet ikke havde de ressourcer, der skulle til for at gennemføre en erobring af Sicilien. Den, der ærgrede sig mest, var en munk ved navn Matthæus Parisiensis, som i 1250'erne skrev om Englands historie, og da han ikke så godt kunne rette en voldsom kritik imod Henry III og hans rådgivere - - det kunne have kostet ham livet - -, så gjorde han paverne og långiverne til syndebukke og klagede over alle de „caversini“, som var myldret ind i England, og over deres ågerkarlevirksomhed. Matthæus Parisiensis

sigtede herved ikke blot til de købmænd fra Cahors, som allerede fra begyndelsen af det 13 århundrede havde fået tilladelse til at drive handel på England, men også til de købmænd fra Florenz og fra Siena, som fik lignende tilladelser fra midten af 1220'erne. Disse købmænd handlede til at begynde med sikkert kun med varer bl a med uld og huder, som de opkøbte med eksport for øje. Når de efterhånden kom ind på at yde korte lån, var det bl a fordi kongen, Henrik III, ofte var i finansielle vanskeligheder. Han henvendte sig da til købmændene om lån, derunder købmændene fra Cahors og fra Toskana.

Matthæus Parisiensis var i det 13 århundrede ikke den første, som fandt på at gøre „lombardi“ og „cahorsini“ og andre „usurarii manifesti“ til syndebukke, og han var heller ikke den sidste. De var udpeget længe før slutningen af 1250'erne, og efter denne tid kan man endog finde lovbestemmelser og vedtægtsbestemmelser, hvor „lombardi“ og „cahorsini“ er brugt i betydningen „grove ågerkarle“. Men da han skrev nogle fremstillinger af Englands historie, der blev læst, har hans kritik fået stor betydning. Den er gentaget senere af mange andre. Man kan imidlertid ved en vurdering af, om et købmandsselskab som Buonsignori i Siena overholdt eller overtrådte den kanoniske rets renteforbud ved de kreditydelser, som det gennemførte ved midten af 1250'erne i England, ikke uden videre følge Matthæus Parisiensis, som næppe havde sat sig ind i enkelthederne i den kanoniske rets rentedoktrin, og som slet ikke var interesseret i at give en objektiv fremstilling. Han skulle have udløsning for sit had til det bureaukrati, som var ved at udvikle sig i Rom, og for sin uvilje imod de skatter, som dette bureaukrati fra slutningen af året 1228 i stigende grad udskrev på den engelske gejstlighed, derunder klostrene.

Fra Matthæus Parisiensis's synspunkt var der ingen forskel mellem 1) pantelånere, de egentlige „lombardi“, 2) købmænd fra Cahors, „cawersini“, 3) købmænd fra Buonsignorikredsen i Siena, der samarbejdede med Camera apostolica i deres egenskab af „mercalores domini papae“, og som allerede ved midten af det 13 århundrede havde fået en filial i London, hvorfra de drev forretning, og 4) købmænd fra Scalakredsen i Florenz, der i hvert fald fra 1249 havde en filial i London. Nogle af disse långivere

og købmænd satte sig utvivlsomt ud over reglerne i den kano-niske ret, men der er ingen grund til at tro, og det er i hvert fald ikke bevist, at de købmænd fra Buonsignorikredsen og Scala-kredsen, der på Matthæus Parisiensis's tid havde slået sig ned i London, overtrådte rentereglerne. De behøvede ikke at gøre det, og de har sikkert været så velorienterede om modifikationerne i renteforbuddet, at de kunne få udbyttet af kapital på fuldtud lovlig måde. De kunne fx tage vederlaget for korte rentefri kre-ditter til klostre hjem gennem fordelagtige kontrakter om leve-ring af uld, og de kunne få vederlag for de korte kreditter, som de ydede til Henry III, hjem på mange andre måder end som ulovlig rente.

Reformationen betød ikke umiddelbart et brud med hele den forestillingskreds, som havde ført til den kanoniske rets forbud mod rente af lån. Luthers forstand på købmandsskab og indsigt i økonomi var lige så ringe som kirkefædrenes og kanonisternes. Men hele rentelæren var længe før Reformationen blevet under-gravet af paverne og af kanonisterne gennem de mange undtagel-ser, som de havde været nødsaget til at acceptere, så der ikke skulle meget til, før den smuldrede. Det begyndte den at gøre kort tid efter Reformationen. Købmændene fik omsider deres apostel. Han hed Calvin. Fra midten af det 16 århundrede be-gyndte den frigørelse, som var en forudsætning for, at der kunne udvikle sig en egentlig kreditøkonomi. Den begyndte i lande som Nederlandene, England og Danmark. Man opgav forbuddet mod rente af lån og erstattede det med bestemmelser om maksimal-rente. Denne udvikling salte sig hurtigt spor i de katolske lande.

I teorien varede det derimod århundreder, før kanonisk rets lære var afskrevet. Kanonister og katolske teologer blev ved med at skrive om renteforbuddet, som om intet var hændt. Den efter-reformatoriske literatur om renteforbuddet og om et emne som veksler er særdeles omfattende, og den bliver endnu idag studeret med interesse af visse retshistorikere. Fra en protestantisk jurists synspunkt er imidlertid en meget væsentlig del af denne efter-reformatoriske literatur uden større interesse. Den er kun et bevis for, hvor svært det var at likvidere det irrationelle system, som paverne og kanonisterne havde skabt i skøn forening fra midten af det 12 århundrede.

§ 2. *Håndpant i løsøre.*

Udtrykkene *lombardi* og *cahorsini* blev fra begyndelsen af det 13 århundrede og i resten af middelalderen brugt som en mindre smigrende benævnelse for dem, der levede af at handle med kredit. De betød det samme som „kapitalist“ eller „udbytter“. Men de blev efterhånden også brugt i en snævrere betydning, hvor de kun omfattede de långivere, som levede af at yde korte lån til en høj rente mod *håndpant i indbogenstande og arbejdsredskaber*, dem, som man idag kalder *pantelånere*.

Når man ser bort fra klostrene, hvis lånevirksomhed i det 13 århundrede ikke var uvæsentlig, var der i senmiddelalderen tre grupper af, hvad man kan kalde *professionelle långivere* i de områder, hvor professionel kreditgivning overhovedet betød noget: Italien, Flandern og dele af Frankrig, Spanien og Tyskland. Der var de *møntomvekslere*, der tillige var *lokalbankiers*. Man kan kalde dem *campsores-banchieri*. Der var de *mercatores, stor-købmænd*, som tillige handlede med kredit. Man kan kalde dem *mercatores-banchieri*. Og der var *pantelånerne*, *lombardi* i snævrere forstand eller *cahorsini*.

Lån mod håndpant i indbogenstande og arbejdsredskaber blev tidligt et speciale for en gruppe långivere, der måske til at begynde med blot virkede som *campsores*. Forklaringen herpå er den enkle, at der kræves plads til at opbevare de overfrakker, dyner, gulvtæpper, klædestykker, kobberkedler, brynjer, armbrøste, jernplove osv, der skulle tjene som sikkerhed. Lokalbankiers og købmænd var ikke indstillet på at drive denne form for lånevirksomhed. Det skete, at de gav lån mod håndpant, men der var i så fald tale om genstande som juveler, smykker, kroningsdragt, kongekrone osv. Lån mod håndpant i fast ejendom, som endnu i den tidlige middelalder var i brug, blev modvirket af kirken og spillede næppe nogen større rolle i senmiddelalderen, og lån mod håndpant i omsætningspapirer var ukendt i senmiddelalderen, fordi renteforbuddet forhindrede, at der kunne udvikle sig rentebærende omsætningspapirer.

Det har været genstand for megen diskussion, hvad der er forklaringen på, at den traditionelle benævnelse for pantelånerne blev *lombardi* og *cahorsini*. Senmiddelalderens pantelånere synes at have været sluttet sammen i en slags interessentskaber, og det

er muligt, at de, i hvert fald til at begynde med, havde hovedsæder i Asti i Lombardiet og i Cahors i Frankrig. Beviset for, at lombardi kom fra Asti eller arbejdede med kapitaler fra Asti og omegn, består i det væsentlige i, at de lejlighedsvis kaldte sig *cives astenses*. Deres forretningspapirer og deres forretningsbøger er nemlig stort set gået til grunde.

Tilknytningen til Cahors i Frankrig er tidligere blevet bestridt, idet det bl a er blevet gjort gældende, at *cawersini* er forvanskning af et italiensk slægtsnavn eller af navnet på byen Caorsa i Italien. Men det er nu den almindelige opfattelse, at *cawersini* er forvanskning af *cahorsini*, som kommer af Cahors = Cadurcum. Cahors var i højmiddelalderen en by med driftige købmænd. De handlede på Champagnemarkederne, og de fandt tidligt vej til England. Allerede i begyndelsen af det 13 århundrede fik købmænd fra Cahors tilladelse til at drive handel i og på England, til at begynde med dog kun for nogen tid, og man kan se, at de handlede med vin og sølvsager og meget andet, som de solgte i England, og at de opkøbte uld, som de eksporterede. Forklaringen er, at store dele af Sydfrankrig var engelsk len. Nogle af disse købmænd fra Cahors gav lejlighedsvis lån til den engelske konge Henry III og ydede hans broder Richard bistand i finansielle anliggender. Man kan se, at de var aktive endnu i sidste fjerdedel af det 13 århundrede⁷). Grunden til, at udtrykket *cahorsini* blev brugt i betydningen grov ågerkarl, kan have været, at disse købmænd fra Cahors var lige så drevne forretningsmænd som købmændene fra Lombardiet og Toskana. Det er vel også et datum for Cahors, at der i Bruges blev drevet pantelånerforretning under navnet *Grands Cahorsins du quartier Saint-Gilles*.

Selvom de kapitaler, som pantelånerne arbejdede med i høj- og senmiddelalderen, således måske nok er kommet fra Asti og Cahors på en eller anden måde, så forslog de ikke til tilfredsstillelse af det behov, der var for konsumkredit i større byer. Lombardi gav sig derfor også til at modtage deposita fra borgere i de byer, som de virkede i, og fra oplandet. Da de sikkert har stillet en god gevinstandel i udsigt og faktisk også i reglen givet den, har de nok ofte haft betydelige lokale deposita. Man kan se det for så vidt angår Bruges. Da det i Bruges virkende selskab i 1457

gik konkurs, viste det sig, at det havde arbejdet med lokale deposita.

Lombardi ydede konsumkredit, korte lån mod en høj rente og mod håndpant. De kunne ikke kamouflere, at deres virksomhed var ulovlig enten som direkte overtrædelse eller som oplagt omgåelse af renteforbuddet, og det er muligt, at de end ikke udfoldede bestræbelser for at gøre brug af de legale smuthuller i læren. Socialt var der et svælg mellem lombardi og mercatores. De socii og faktorer for Bardi, Peruzzi, Alberti, Medici osv, som gik med i de optog, som i middelalderen satte farve på livet i en by som Bruges, skulle meget have sig frabedt at skulle marchere ved siden af bestyrerne af Grands Cahorsins du quartier Saint-Gilles.

Den rente, som lombardi tog i Bruges, og som opkrævedes løbende, var i lange tider 2 d om ugen pr lånt pund, hvilket svarer til en årlig rente på $43\frac{1}{3}$ %. Det ser ud af meget, men tager man i betragtning, at det som regel drejede sig om ret små lån til personer, som var i en øjeblikkelig pengeforlegenhed, og at arbejdet med at holde styr på sådanne lån er betydeligt, så var en rente på $43\frac{1}{3}$ % om året ikke så formidabel, som man umiddelbart tror. Lombardi måtte have dækning for de store omkostninger ved virksomheden, derunder den „koncessionsafgift“, som de måtte betale til verdslige myndigheder. Når de lejlighedsvis gav store lån til fyrstelige personer imod, at de håndpantssatte juveler, kroningsdragt osv, var renten som regel betydeligt lavere end $43\frac{1}{3}$ % pro anno.

Lombardi var og blev anset for *usurarii manifesti*, og man kan derfor undre sig over, at de overhovedet kunne drive forretning. Den var klart ulovlig. De drev imidlertid i høj- og senmiddelalderen pantelånvirksomhed i ret betydeligt omfang. Virksomheden er ofte skildret af historikere^s), men blandes ofte sammen med købmandsselskabernes kreditgivning. Forklaringen på, at lombardi kunne drive forretning, er, at de havde fundet på en snild metode til at opnå en vis beskyttelse fra de verdslige myndigheders side mod de kirkelige. Det kan man se af en bevilling, som de fik i 1281 af grev Gui de Dampierre til at virke i Flandern som vederlag for et lån, som de ydede ham. Han var i finansielle vanskeligheder, og indholdet af bevillingen har nok været et vil-

kår for lånet og er udformet af lombardi, som havde et fortilfælde, som de fik greven til at følge.

I henhold til denne bevilling fik de pågældende lombardi tilladelse til at tage ophold i byer i Flandern, og da de levede af et ulovligt erhverv, var alene dette en stor indrømmelse. Det blev imidlertid i bevillingen præciseret, at de ikke måtte drive det erhverv, som de vitterligt levede af, pantelånervirksomhed. Usura var dem forbudt, og overtrædelse ville blive straffet med strenge bøder. Der ville dog kun blive tale om bøde een gang om året, og der ville da ikke blive taget hensyn til, hvor mange gange forbuddet var overtrådt i årets løb. Det virkelige indhold af bevillingen var derfor en tilladelse fra grevens side til lombardi til at drive pantelånervirksomhed mod en årlig afgift, som de kalkulerede ind i deres driftsudgifter.

Bevillingen fra 1281, som senere gentagne gange blev fornyet, var uforenelig med det af Gregor X i 1274 udfærdigede dekretale, jfr Liber sextus 5,1, men i ly heraf kunne lombardselskaber drive pantelånervirksomhed i en del byer i Flandern bl a i Bruges. Man ved, at de var så forsigtige, at de lod grevens bevilling bekræfte af bystyret, og at virkningen heraf blev, at de måtte betale en afgift også til byen. Af et dokument fra 1354 kan man med hensyn til Florenz se, at man her har haft en beslægtet ordning. Een gang om året pålagde bystyret pantelånerne som gruppe en bøde på 2.000 floriner for at have begået den afskyelige synd, som det var at have taget renter. Det var en koncessionsafgift kamoufleret som en bøde een gang om året.

Lombardis professionelle dygtighed var som regel ganske betydelig. De måtte være klar over, hvor højt de kunne belåne panterne uden risiko for at lide tab, og de måtte i det hele have forstand på penge. Af og til indlod de sig dog på for risikable forretninger, og det kunne resultere i konkurs. Det i Bruges virkende selskab gav sig således ved midten af det 15 århundrede til at opkøbe store partier uld. Dette tabte det så mange penge på, at det i 1457 gik konkurs. Herefter kom det frem, at det havde taget imod deposita fra borgere i Bruges, som havde ladet sig friste af udsigten til en høj discrezione, og at de endog havde penge deponeret af enker, ugifte piger og værger for forældreløse børn. Det var mere, end man kunne tolerere. Der vankede

en række betydelige bøder for disse deposita hos usurarii manifesti.

Da lombardis pantelånervirksomhed var uforenelig med bestemmelserne i den kanoniske ret, var de til stadighed udsat for, at deres virksomhed blev slået i stykker. Nogle steder forlangte lokale gejstlige, at der blev sat en stopper for deres virke, andre steder affandt man sig med dem. Man har beretninger om dramatiske optrin, hvor en højtstående gejstlig i ornat satte sig i spidsen for en ophidset skare og drev lombardi ud af en by, alt i nøje overensstemmelse med dekretet fra 1274. Men de fik som regel hurtigt tilladelse til at vende tilbage igen, for de var under datidens primitive kreditforhold et næsten uundværligt element i storbyer. Pantelånervirksomhed var som bordelvirksomhed det mindre af to onder⁹).

I det 15 århundrede, renaissancens århundrede, tog man fra kirkens side ikke så tungt på, at lombardi overtrådte reglerne i den kanoniske ret, og man kender eksempler på, at de fik dispensation fra lokale kirkelige myndigheder til at drive virksomhed, hvilket også var uforeneligt med den kanoniske ret. Mod slutningen af det 15 århundrede gav kirken sig til at bekæmpe deres virksomhed på en måde, som på længere sigt skulle vise sig at være den eneste effektive, nemlig ved at sørge for, at der blev oprettet institutioner, der drev pantelånervirksomhed på et ikke så forretningsmæssigt grundlag. Når lombardi arbejdede med en udlånsrente på $43\frac{1}{3}$ % om året, beroede det bl a på, at de selv måtte betale dyre renter til dem, der skød penge ind i form af indskud eller deposita. Kirken tog initiativet til oprettelsen af de såkaldte *montes pietatis*, der også drev pantelånervirksomhed.

De ældste af disse montes pietatis er de, der blev oprettet i Perugia og i Orvieto i 1462 og 1463. I slutningen af middelalderen fandtes der sådanne montes i en række andre byer, oprettet på kirkens foranledning. Dette er skildret af mange lokalhistorikere. Den kapital, som var nødvendig som grundlag for virksomheden, fremskaffedes ved bidrag fra det offentlige, indsamlinger, gaver osv. Man kender eksempler på, at arvinger efter usurarii manifesti af præster blev overtalt til at skænke udbyttet af arveladerens ulovlige virksomhed til sådanne montes. Og da det ofte viste sig, at institutionen alligevel ikke rådede over de midler, der

krævedes til at drive virksomheden, kom man ind på at modtage deposita mod en discrezione.

Det siger sig selv, at disse montes ikke kunne låne penge ud, uden at låntagerne betalte noget til gengæld. Man måtte på en eller anden måde have dækning for forvaltningsomkostningerne og for den discrezione, som betaltes for deposita, efterhånden som montes pietatis gik over til at modtage deposita. Låntagerne bidrag kaldtes betaling „ratione laboris et periculi“ og ikke rente, og så var den sag i orden. Da kirken stod bagved disse institutioner, var der ikke ret mange, der fremkom med indvendinger imod, at der faktisk blev krævet „rente“ af lån. Denne rente var til at begynde med vistnok kun 10—15 % pro anno, men en så lav rente for pantelånerlån kan ikke dække udgifterne. Det er forholdsvis dyrt at administrere de små lån, som typisk ydes af pantelånere.

Montes pietatis blev efterhånden oprettet også i andre lande end i Italien, og resultatet heraf og af hele den udvikling, der fandt sted på handels- og kreditområdet i det 16 århundrede, blev, at grundlaget for lombardis pantelånervirksomhed smuldrerede. Det betød ikke, at der herefter ikke fandtes private pantelånere i Vesteuropa, men kun, at denne virksomhed ikke længere blev drevet af selskaber med tilknytning til Norditalien og — måske — Cahors, og at den ikke var så velorganiseret som tidligere.

Det sproglige minde om lombardis virke i høj- og senmiddelalderen blev, at ordene lombardus og cahorsinus længe bevarede betydningen „grov ågerkarl“. Det var injurierende at kalde en mercator lombardus eller cahorsinus.

§ 3. *Håndpant i fast ejendom.*

Den kanoniske rets forbud mod rente af lån fik tidligt en udvidelse, der var rettet mod en nedarvet form for pantsætning af fast ejendom, håndpantsætning med håndpanthaverens overtagelse af besiddelsen og brugen af ejendommen. Den fik den tidligere besidder først tilbage, når lånet var indfriet, og indtil dette havde fundet sted, fik håndpanthaveren overskuddet af ejendommen, der følgelig blev vederlaget for lånet.

Denne form for håndpantsætning var kendt i og var lovlig

efter romersk ret. Den kaldtes *antichresis*, jfr herved Digesterne 20,1,11,1 og 13,7,33. Den var også kendt i og lovlig efter goto-germansk ret, i hvert fald efter visse goto-germanske folkeslags ret, som „*wæth*“, „*wette*“, „*wadja*“. Udtrykket „*uuadia*“ er brugt i den longobardiske kong Rothars edikt fra år 643. Udtrykket genfindes som „*vadium*“ i kilder fra høj- og senmiddelalderen. Hertil svarer sprogligt det franske ord *gage*. *Vadium* kan oversættes som pant, sikkerhed.

Skønt håndpantssætning i formen *vadium* var kendt, længe før Gratian publicerede sit dekret, er denne form for pantsætning ikke omtalt i dekretet. Man kender eksempler på, at klostre allerede før 1140 har ydet lån mod håndpantssætning af fast ejendom med besiddelsesovertagelse, så længe lånet ikke var tilbagebetalt, og med aftale om, at overskuddet indtil da skulle tilfalde klostret. Det varede imidlertid kun få år efter dekretets udfærdigelse, før Alexander III med stor kraft vendte sig mod denne form for håndpantssætning, som i optegnelser om coutumeretten fik navnet *vadium mortuum*, dødt pant. Efter Alexander III's opfattelse var det ikke lovligt at aftale, at håndpantshaveren fik udbyttet, uden at han skulle afskrive det på hovedstolen, for det var det samme som at aftale rente, og oppebørsel af rente var en alvorlig forbrydelse. Hvis aftalen gik ud på, at overskuddet skulle afskrives på hovedstolen, var den derimod lovlig. Man talte i så fald om *vadium vivum*.

Hovedstedet er Gregor IX's dekretalesamling 5,19,1, hvor der er refereret en under Alexander III's ledelse taget beslutning på kirkemødet i Tours i 1163. Beslutningen vedrørte kun clerici. Den gik ud på, at clerici, som ydede lån på den måde, at de overtog en ejendom som pant og fik besiddelsen og brugen deraf og oppebar frugterne -- *provenientes fructus percipiunt ultra sortem* --, ved debtors tilbagebetaling af lånet skulle fradrage frugterne eller rettere overskuddet, *deductis expensis de fructibus*. Gejstlige, og det vil navnlig sige de, der udlånte klostrenes midler, måtte ikke ud over hovedstolen oppebære ejendommens overskud. Det skulle afskrives på hovedstolen.

Hermed drog Alexander III forsåvidt angår en da kendt og formentlig ret udbredt form for udlån mod håndpant i fast ejendom de logiske og praktiske konsekvenser af kanonisk rets rente-

forbud. Hvis der ikke havde været tale om en i praksis almindeligt anvendt pantsætningsform, ville der ikke have været grund til at sætte sagen på dagsordenen for et kirkemøde. Da Alexander III, før han i 1159 blev valgt til pave, havde været lærer i kanonisk ret, og da han var en betydelig jurist, er han hurtigt blevet klar over, at der var et hul i dekretets bestemmelser om rente af lån, som han måtte have stoppet. Sanktionen for clerici for overtrædelse af forbuddet var fortabelse af embede. Kort tid derefter udfærdigede Alexander III det første af ialt 5 dekretaler, hvorved han udvidede forbuddet til også at gælde for laici, og alene dette, at han udfærdigede ialt 5 dekretaler, er et yderligere bevis for, at udlån mod håndpant i fast ejendom og med ret for håndpant-haveren til at tilegne sig ejendommens overskud har været udbredt på Alexander III's tid. De 3 af de 5 dekretaler findes i Gregor IX's dekretalesamling, jfr herved 2,24,7, 3,21,6 og 5,19,2.

Kirkemødebeslutningen og Alexander III's 5 dekretaler afskar således ikke ejendomsbesiddere fra at håndpantsætte fast ejendom. Håndpantsætning var stadig lovlig, *men kun som vadium vivum*, og det ville, da overskuddet skulle skrives af på gælden, sige som rentefrit lån. Vadium mortuum, mort gage, dødt pant, hvor långiveren i stedet for rente fik det af ejendommen indvundne overskud, var efter den kanoniske ret forbudt. Da der ikke har været mange långivere, som var interesseret i at give rentefri lån, kan man sige, at håndpantsætning i den hidtil praktiserede form blev forbudt, og forbuddet var rettet såvel til clerici som til laici. Af 5,19,1 kan man se, at vadium mortuum var blevet brugt af clerici, fordi de ikke åbenlyst turde trodse renteforbuddet. De havde fundet ud af, at de ved at bruge vadium mortuum kunne opnå det samme som rente af de udlånte penge.

Håndpantsætning i formen vadium mortuum har ikke i 13—15 århundreder haft den samme betydning som i tiden før Alexander III's pontifikat, men der kan også fra disse århundreder findes en del eksempler på, at lån er ydet under brug af denne nu ulovlige form. De, der ikke ville løbe den risiko, som der var ved at overtræde forbuddet mod at tage rente af lån, kunne imidlertid gå to veje, og dette fik tilfølgende, at vadium mortuum i senmiddelalderen ikke blev brugt i samme omfang som før. De kunne placere deres midler i perpétués, og de kunne

købe fast ejendom og indrømme sælgeren en genkøbsret i en vis tid for den sum, som han havde fået udbetalt.

Undersøgelser foretaget af retshistorikere, især franske, jfr herom det følgende, viser, at de, der bestyrede klostrenes midler, i det 13 århundrede holdt op med at udlåne dem mod vadium mortuum og i stedet gav sig til at købe perpétuités, også kaldet rentes perpétuelles. De beløb af kirkelige midler, som efterhånden blev anbragt i perpétuités, var meget betydelige.

Det andet surrogat for vadium mortuum og for underpant i fast ejendom var overdragelse af ejendommen med genkøbsret for sælgeren inden en vis tid, romerrettens venditio cum pacto retroemendi. Efter den kanoniske ret var det som efter romersk ret fuldtud lovligt ved salg af en fast ejendom at aftale, at sælgeren indenfor en vis tid skulle have ret til at få sin ejendom tilbage mod at betale det beløb, som han havde fået for den¹⁰), forudsat at genkøbsprisen ikke var urimelig, for i så fald formodedes det, at der var tale om omgåelse, jfr Gregor IX's dekretalesamling 3,17,5.

Når parterne og deres rådgivere blot ved en teknisk tilpasning kunne nå det samme ved salg med tilbagekøbsret som ved vadium mortuum, har det ikke været fristende for en långiver at gå med til det klart ulovlige vadium mortuum, selvom lånsøgeren ønskede det. Han måtte foretrække at få ejendommen overdraget mod indrømmelse af genkøbsret for sælgeren i en vis kort tid. Sådanne overdragelser har der været en del af i senmiddelalderen og i det 16 århundrede. De var nødudvejen for en forgældet ejendomsbesidder, der var ved at køre fast, den sidste chance. Han måtte foretrække at fremskaffe penge ved et rentesalg fremfor ved et salg af ejendommen. Men der synes at have været en del klostre og en del socii i købmandsselskaber, som benyttede sig af overdragelse med indrømmelse for en kort tid af genkøbsret for sælgeren til at udvide deres ejendomsbesiddelser.

§ 4. *Salg af „evige“ ydelser.*

Større betydning som surrogat for rentebærende underpantebrev i fast ejendom havde i senmiddelalderen og i det 16 århundrede salg af *fra erhververens side uopsigelige „evige“ renter*,

rentes perpétuelles eller perpétuités. Det engelske udtryk er perpetual annuities, det latinske census eller annui redditus. Var det kirkemidler, som var anbragt på denne måde, talte man om census ecclesiasticus.

Rentesalget kom i brug i det 13 århundrede og er kun en videreudvikling af allerede kendte naturalyndelser. Fremgangsmåden var ved pengeplacering i reglen den, at ejendomsbesidderen solgte en årlig ydelse imod i stedet at modtage en købesum, hvis størrelse beroede på renteniveauets højde og på den mønt, som ydelsen blev købt for og erlagt i. Den kunne derfor variere en del bl a efter den efterspørgsel efter og det udbud, der var af kapital. Hvis den effektive rente var 5 %, skulle prisen være ca 20 gange ydelsen, og var den 10 %, skulle prisen være ca 10 gange ydelsen.

Historikere, især kirkehistorikere, har foretaget mange undersøgelser af rentesalgets udbredelse i senmiddelalderen og i det 16 århundrede, og selvom der ikke på grundlag heraf kan laves blot nogenlunde pålidelige statistiske opgørelser, så kan man dog se, at der er blevet anbragt meget betydelige kirkelige midler på denne måde. Hverken i det 13 eller i det 14 århundrede blev der ved et dekretale taget stilling til, om salg af perpétuités var foreneligt eller uforeneligt med kanonisk rets principper, men de førende kanonister gik ud fra, at det var lovligt. Det bedste bevis for, at det blev anset for lovligt, er, at kirken selv anbragte store midler på denne måde. Det kan man se af det dekretale fra 1425 af Martin V, hvori han sagde god for lovligheden.

Spørgsmålet om rentesalg/rentekøbs lovlighed blev rejst under forhandlingerne på kirkemødet i Konstanz 1414—18. En prior havde bedt om en afgørelse om, hvorvidt de af klostre foretagne rentekøb, hvor de betalte sælgeren af en årlig rente på een florenus med op til 20—24 floreni og samtidig indrømmede sælgeren tilbagekøbsret, var lovlige. Det var den almindelige opfattelse, at der intet kunne indvendes herimod efter den kanoniske ret, men der blev ikke truffet nogen afgørelse herom. Nogen tid senere blev problemet imidlertid forelagt for pave Martin V af en del gejstlige, adelige og andre indbyggere i byen og bispedømmet Breslau. Pavens afgørelse findes i et dekretale fra 1425 stilet til biskopperne i Trier, Lublin og Olmütz, jfr Extravagantes com-

munes 3,5,1. I 3,5,2 findes en beslægtet afgørelse, som Calixtus III traf i 1455 som svar på en forespørgsel fra biskoppen i Merseburg.

Af referatet i dekretalet fra 1425 fremgår det, at salg af perpetuelle ydelser da havde været i brug i byen og bispedømmet Breslau og i de tilstødende egne, så længe man kunne huske, per tantum tempus, cujus contrarii memoria hominum non existit, og at det var såvel i byerne som på landet, at man havde rejst penge på denne måde. Det sædvanlige var, at der for hver mark årlig ydelse blev betalt 10, 11, 13 eller 14 mark eller noget mere eller noget mindre, alt efter forholdene *o: renteniveauets højde, secundum temporis qualitatem*. Det fremhæves, at sælgeren forpligtede sig til at betale in perpetuum, men at det altid udtrykkeligt blev aftalt, at sælgeren nårsomhelst kunne befri sig for ydelsen ved at tilbagekøbe den for det samme beløb, som han havde solgt den for.

Biskopperne i Breslau og deres officialer og de lokale verdslige myndigheder havde altid anset sådanne salg for at være lovlige og i det offentliges interesse, og der var i tidens løb blevet oprettet mere end 2.000 beneficia ecclesiastica, collegia, canonicatus et praebendae, dignitates, personatus et officia, vicariae et altaria, hvis midler var blevet anbragt på denne måde. Sælgere var af og til frivilligt gået ind på, at de kunne tvinges til at betale gennem pålæg af kirkestraf, og det var også sket i praksis, at de var blevet tvunget dertil. Nu var der imidlertid adskillige af sælgerne — ejendomsbesidderne —, som, skønt de i årevis frivilligt og uden nogen form for ophævelser havde betalt de påtagne ydelser, havde fundet ud af, at den slags købs- og salgsaftaler var i strid med rentelovgivningen, usurarii et illiciti, og som nægtede at fortsætte med at betale, og det var køberne naturligvis meget utilfredse med. Paven havde derfor ladet spørgsmålet undersøge i et sagkyndigt udvalg, og det havde afgivet en betænkning om, at sådanne rentesalg var forbindende og lovlige. Dette gik også pavens afgørelse ud på, og han indskærpede, at sælgerne havde at betale, hvad de havde forpligtet sig til at betale.

Af fremstillingen i dekretalet fra 1455, som var foranlediget af en forespørgsel fra en biskop i Merseburg, kan man se, at også på denne egn, som ikke lå så langt fra Breslau, havde de kirkelige

myndigheder i stor udstrækning placeret midler tilhørende kirker, klostre og hospitaler osv, i perpétuités, der bl a kunne gå ud på betaling i floreni, og at sælgerne her ligeledes var kommet på den tanke, at de var gået ind på noget, som stred mod kanonisk rets forbud mod rente. Grunden hertil har måske været ændringer i de erhvervsmæssige forhold og i pengeforholdene, som gjorde det vanskeligere at udrede ydelserne. De kan være blevet trykkende på grund af svingninger i forholdet mellem guldmønt og sølvmønt. Calixtus III's afgørelse var den samme som Martin V's i 1425. Rentosalg var lovligt, og sælgerne havde at betale de ydelser, som de havde forpligtet sig til at betale.

Sagsfremstillingen i de to dekretaler viser klart, at rentekøbet i løbet af det 13 og det 14 århundrede var blevet en meget almindelig anbringelsesform for kirkelige midler, og at det i første halvdel af det 15 århundrede har været betydelige beløb, som kirken havde placeret på denne måde. I visse dele af Vest- og Nordeuropa foretog kirkelige myndigheder ved køb af perpétuités en form for pengeanbringelse, som kan minde en del om sparekassernes. Herigennem undergravede de kirkens lære om forbud mod rente af lån, og det var der enkelte kanonister, som kunne se. Der var således en kanonist, der skrev, at rentesalget var „pallium et clipeus pro subterfugiendis usuris“.

Denne kritik af kirkens egen praksis er forståelig. Sondringen mellem den ulovlige renteoppebørsel og den lovlige oppebørsel af ydelsen ved perpétuités var irrationel, og den konstruktion, som sondringen hvilede på, kunne almindelige mennesker ikke forstå. Erhvervelse af en perpétuité var ikke ydelse af lån, men køb af, hvad man nærmest må kalde en overdragelig grundbyrde¹¹). Mange af de af klostre og kirker erhvervede perpétuités var iøvrigt ikke købt, men erhvervet derved, at den berettigede havde foræret eller testamenteret en allerede stiftet renteret til klostret eller kirken. Overdrageligheden synes dog ikke at have haft til følge, at man i teori og praksis gav sig til at spekulere over, om de var, hvad vi kalder negotiable papirer. De blev ikke overdraget videre i større omfang, navnlig ikke de perpétuités, som tilhørte kirken. De problemer om købers beskyttelse mod vindikation og mod visse indsigelser fra udstederens side, som nu drøftes i læren om negotiable papirer, blev først aktuelle fra det

tidspunkt, da skriftlige fordringer hyppigt gik fra hånd til hånd. Det gjorde de ikke i senmiddelalderen, end ikke accepterede tratter.

Også i byer og bystater kunne der af det offentlige rejses penge til finansiering af ekstraordinære udgifter ved salg af rentes perpétuelles, der var radiceret i købstadens eller bystatens landbrugsejendomme eller beboelsesejendomme eller i andre ejendomme. Når sagen drejede sig om et ikke-indtægtsgivende aktiv som et rådhus, var de forestillinger om en byrde på ejendommens afkast, som lå bagved ordningen med perpétuités, ikke adækvate. Her blev perpétuités ofte radiceret på rådhuset + visse bestemt angivne indtægter, der blev „assigneret“ eller „invadiret“: pantsat. Udviklingens forløb var dog ret forskelligt i de enkelte byer og bystater. I Barcelona blev salg af perpétuités sat i system allerede i 1383. I byer som Paris, Lyon, Orléans og Tours kom man først med noget ind i det 16 århundrede¹²).

Herved var der efterhånden i den offentlige sektor skabt et pengeplaceringsobjekt og en låneform, som bortset fra navnet ikke var meget forskelligt fra de uamortisable, fra kreditors side uopsigelige statsobligationer og kommuneobligationer, som man kender fra senere perioder. Idag er man holdt op med at emitte uamortisable obligationer. Kursen er blevet for dårlig. Af kurslisten for Københavns Fondsbørs kan man se, at der også i Danmark er blevet emitteret uamortisable statslån og uamortisable kreditforeningslån.

I visse købstæder kom man endelig i senmiddelalderen også ind på at financiere ekstraordinære udgifter ved at sælge livrenter. At salg af en livrente, en såkaldt *census vitalitius*, ikke var mutuum, men emptio-venditio, var let at se. Salg af livrente er en decideret hasardkontrakt. Dør køberen dagen efter, at kontrakten er i orden og købesummen betalt, har sælgeren gjort en usædvanlig fin forretning, og lever køberen meget længe, har sælgeren gjort en usædvanlig dårlig forretning. Allerede ved midten af det 13 århundrede var de førende kanonister enige om, at salg af livrente ikke var i strid med kanonisk rets forbud mod rente af lån.

Købstæderne var dog næppe de første, der gav sig til at sælge livrenter. Det har været klostrene, og motivet til, at abbeder gav

sig til at sælge livrenter, har vel slet ikke været forretningsmæssigt. Men købstæderne har ret tidligt givet sig til at sælge livrenter, og her har motivet formentlig været trangen til at skaffe midler til finansiering af ekstraordinære udgifter, altså rent forretningsmæssigt. At de tidligt var med, synes at fremgå af nogle sætninger i et kanonisk skrift fra ca 1317, Summa Astesana. Her siges det, at man kunne købe livrenter a communitatibus civitatum og a monachis. Man har også oplysninger i gamle klosterregnskaber og købstadregnskaber mv, der viser, at klostre og købstæder tidligt solgte livrenter.

Salg af livrenter som middel til at financiere ekstraordinære offentlige udgifter falder udenfor det mønster, som man er vant til i nutiden. Når visse købstæder brugte det i senmiddelalderen og i det 16 århundrede, har det sikkert været, fordi det til tider og på visse steder var vanskeligt at skaffe midler ved salg af perpétuités. Det beløb, som kom i kassen, måtte alt andet lige være mindre ved salg af livrenter end ved salg af perpétuités, og der var desuden den vanskelighed, at man ikke havde pålidelige statistiske oplysninger om middellevetid. Salg af livrenter har man sikkert så vidt muligt undgået, når der var marked for salg af perpétuités. Men af og til har de, der stod for finansstyret i købstæder, måttet bide i det sure æble og financiere ekstraordinære udgifter gennem salg af livrenter¹³).

§ 5. *Tvangslån.*

Også i de italienske bystater brugte man fremgangsmåden med at sælge perpétuités for at fremskaffe midler til dækning af ekstraordinære udgifter, men de mange krige, som bystater som Venedig, Genua, Siena, Pisa, Florenz osv blev indviklet i i høj- og senmiddelalderen, havde til følge, at man også måtte finde på andre metoder.

Metoden blev tvangslån. Tvangslån var ikke en ny opfindelse. Den har været kendt til alle tider. Det særlige er, at fremgangsmåden blev anvendt i stor udstrækning og så ofte, at man bortset fra tvangen kan sige, at der var tale om lange uamortisable statslån. Fremgangsmåden var i reglen, i hvert fald til at begynde med, den, at man til borgerne tvangssolgte visse statsindtægter

for at skaffe dækning af ekstraordinære udgifter, men kunne variere noget fra bystat til bystat. De bedrestillede borgere blev tvunget til at aflevere en bestemt andel af deres formue, og de udgjorde herefter noget, som man i reglen karakteriserede som et *compera* eller et *mons*. Som betaling blev der assigneret 3: anvist og pantsat fx indtægterne af monopolet af salt, og gennem disse indtægter blev der til at begynde med indvundet beløb, der kunne udloddes som vederlag for de indbetalte beløb.

Det er uklart, hvornår, hvor og hvorledes man fandt på denne tvangssalg/tvangslånsteknik, men den var allerede i det 13 århundrede overordentlig vigtig for finansieringen af de mange krige, som de italienske bystater da var indviklet i, og den var ikke mindre betydningsfuld i det 14 og 15 århundrede. Den har måske blot været en logisk videreudvikling af den bortforpagtning af visse statsafgifter og statsindtægter, som man kendte ret tidligt. Fordelene ved at konstruere forholdet som tvangssalg til en gruppe borgere af visse indtægter og ikke som tvangslån var, at man slap for diskussion om, hvorvidt transaktionen rantes af forbuddet mod rente af *mutuum*. Der findes i hvert fald ikke i dekretalesamlingerne noget dekretale, hvori det er drøftet, om man ved den nærmere praktiske gennemførelse var kommet så tæt op til *mutuum*, at der ikke måtte oppebæres rente, og det tyder på, at der ikke har været nogen biskop, som har taget initiativet til at få opklaret dette spørgsmål ved at forelægge sagen for kurien. Problemet er berørt af enkelte kanonister fx af Johannes de Lignano, Baldus og Panormitanus. De var af den opfattelse, at renteforbuddet kun havde hensyn til frivillige lån, og at det derfor var lovligt at oppebære rente af tvangslån, *mutuum impositum*.

Fremgangsmåden ved gennemførelsen af disse tvangssalg/tvangslån er for Genuas vedkommende, hvor man har de fyldigste oplysninger, skildret af Sieveking¹⁴). De første *comperae* = salg, hvilket var den stående benævnelse i Genua for disse transaktioner, blev gennemført i 1207, 1221, 1241, 1251, 1252 og 1253, og formålet var for de senere låns vedkommende at fremskaffe midler til finansiering af forsvaret mod Frederik II og til krige med Pisa. Bankieren Buccanigra, der i 1256 blev udråbt til *capitaneus populi*, fandt ingen grund til at foretage væsentlige

ændringer i denne praksis. Et compera blev dannet på den måde, at der blev udskrevet en bestemt procent af den enkelte borgers formue, og at den pågældende fik en konto, hvoraf det fremgik, hvor meget han havde betalt. To forhold medførte, at disse tvangsudskrivninger til at begynde med ikke var så hårdhændede, som man kunne tro. For det første skulle der betales rente, hvad man til at begynde med bestræbte sig for at kamouflere for at undgå diskussion om relationen til kanonisk rets renteforbud. For det andet var det omtrent fra begyndelsen anerkendt, at fordringshaveren kunne overdrage sin fordring til en anden fx ved at sælge den. Det hensyn til debitor, som i romerretten havde ført til, at man ikke anerkendte, at kreditor uden debtors samtykke kunne overdrage sin fordring til en anden, men kun anerkendte visse surrogater for cession af fordringer, gjorde sig ikke gældende ved sådanne nomina eller, som de hed i Genua, loca = andele. Overdragelsen kunne dog ikke foretages til ikke-borgere, og da der ikke var udstedt nogen egentlig forskrivning for andelen, kunne der ikke blive tale om overdragelse ved påtegning på en forskrivning. Overdragelsen fandt sted ved en notering på den pågældendes konto.

Disse overdragelser af loca er sammen med de overdragelser af tilgodehavender hos deposito-banchieri, som man også hurtigt kom ind på i Norditalien, forløbere for senere tiders handel med fordringer. Men det skulle vare århundreder, før man i teorien accepterede, at en fordring i princippet kan overdrages uden debtors samtykke.

De, der havde brug for likvid kapital, havde derfor mulighed for at fremskaffe den ved at sælge andelen i sådanne tvangssalg/tvangslån, eventuelt med et afslag i prisen, og til at begynde med synes det ikke at have været så vanskeligt at sælge andele. De var et surrogat for rentebærende statsobligationer, og under normale forhold efterspørges sådanne papirer til placering af kapital tilhørende enker, forældreløse børn, stiftelser osv. De blev også brugt som medgift for døtre. Kursen på loca i de forskellige comperae var derfor til at begynde med ganske god.

Allerede ved midten af det 13 århundrede gav man sig i Genua til at rationalisere finansforvaltningen, som efterhånden var blevet en meget affære, bl a ved at slå en del comperae sam-

men til eet stort compera med særligt udskilte indtægter. Det var på 2.8 millioner lire og var opdelt i loca à 100 lire. Men hermed havde tvangssalg/tvangsslånsteknikken på ingen måde udspillet sin rolle. Den blev anvendt i et betydeligt omfang også i den sidste halvdel af det 13 århundrede, og i det 14 århundrede blev der pålagt tvangslån i et endnu større omfang end i det 13 århundrede.

Ved begyndelsen af det 15 århundrede var den genuesiske bystats finanser i en sådan forfatning, at man kan sige, at bystaten var bankerot. Den blev delvis sat under administration af sine kreditorer, og en bystat, som er kommet under sine kreditors administration, må siges at være gået bankerot. Konkursbehandling af en stat efter de i konkurslovene givne bestemmelser lader sig ikke gennemføre, og man kan derfor altid diskutere, hvad der skal være afgørende for, at man siger, at en stat er „gået konkurs“, men i de tilfælde, hvor en væsentlig del af administrationen af de økonomiske anliggender overlades til statens kreditorer således, at de selv må udfolde bestræbelser for at få dækning for deres tilgodehavender, må man sige, at staten er gået bankerot. Det var det, der skete i Genua ved begyndelsen af det 15 århundrede.

Det, som ødelagde Genuas finanser, som allerede i det 13 århundrede var blevet hårdt belastet som en følge af kampene med Frederik II og kampene med Pisa, var opgøret med Venedig mod slutningen af det 14 århundrede. Det endte med, at Venedig holdt skansen. Genuas statsgæld blev under disse krige med Venedig mere end fordoblet, og bystaten var ude af stand til at klare sine forpligtelser. De måtte på den ene eller den anden måde modereres, men da statsgælden overvejende hidrørte fra de gennem to århundreder pålagte tvangssalg/tvangslån, så var der nærmest tale om et indre økonomisk opgør. Hvis forholdet ikke var dette, at den i de italienske bystater anvendte financieringsteknik til syvende og sidst væltede tabene over på bystatens egne borgere og ikke på udlændinge, har man svært ved at forstå, hvorledes det efter sådanne statsbankerøtter overhovedet var muligt for købmænd fra vedkommende stat at opnå kreditter i og at arbejde med udlandet.

Oprettelsen i 1407 af Compere di San Giorgio var en følge af,

at Genua ved begyndelsen af det 15 århundrede havde en sådan uorden i sine finanser, at bystaten var gået bankerot. Allerede af denne grund er de paralleler, som nogle har draget mellem Compere di San Giorgio og senere tiders aktieselskaber, ikke på deres plads. Det, der skete ved oprettelsen af denne compere, var i visse henseender det samme, som man havde gjort tidligere, nemlig at man af praktiske grunde og også for at formindske rentebyrden sammenlagde en del gamle comperae til eet stort compera på ca 48 millioner lire delt op i loca à 100 lire. Den rente, som comperisterne fik udbetalt, androg til at begynde med 7 % p a.

Tyngdepunktet i Genua var herefter flyttet fra bystyret til den kreditorstyrede Compere di San Giorgio, og i den følgende tid udviklede denne compere sig til en meget blandet forretning, et forvaltnings- og pengeinstitut sui generis. Denne blandede købmandshandel var en del af den genuesiske stats forvaltningsorganisation, og den var i lange perioder så afgjort den vigtigste del af bystatens organisation.

Der kræves ikke megen fantasi til at forstå, hvorledes det gik med kurserne på loca i comperae i det 14—15 århundrede. De svingede op og ned, alt eftersom Genua havde succes eller fiasko i de politiske eventyr, i sin handel med udlandet, i sine udenlandske finansforretninger og i sin egen finansforvaltning, derunder fra 1407 Compere di San Giorgios finansforvaltning, for de beroede på tilbud og efterspørgsel. Af og til forsøgte man at stimulere efterspørgslen fx gennem regler om, at loca kunne bruges til betaling af pålagte bøder osv, men i det lange løb kunne det ikke forhindres, at kurserne gik under pari, og de kunne til tider gå langt under pari. Herom har man en del oplysninger, men da der ikke fandtes en egentlig fondsbørs med konstatering af officielle kurser, kan man ikke danne sig et klart billede af kursudviklingen. Man kan dog se, at da administrationen af Compere di San Giorgio i 1418 blev tvunget til at holde op med at betale fast rente for derefter at begrænse sig til at udlodde som rente til kreditorerne, hvad der så at sige kunne skrubes sammen, styrtede kursen langt ned. I den følgende tid rettede den sig noget, og i 1429 var kursen ca 70. Derefter begyndte den igen at gå ned, og i 1464 blev loca omsat til kurs 23.

Finansforvaltningen i bystater som Venedig og Florenz bevægede sig i 13—15 århundreder stort set ad lignende baner som i Genua med hensyn til teknikken med at fremskaffe midler til financieringen af ekstraordinære udgifter ved pålæg af tvangssalg/tvangslån. I detaljerne er der naturligvis mange forskelligheder, specielt med hensyn til kursen på andelene i tvangslånene. Den beroede jo bl.a. på, om det gik bystaten godt eller dårligt med hensyn til krige, handel og finanser, og nedgang i Genua modsvarede derfor ofte af opgang i Venedig. Men stort set bevægede kursen på andele i tvangslån sig i samme retning i Genua, Venedig og Florenz, nemlig ned.

Jeg vil begrænse mig til at belyse dette ved yderligere at citere nogle kurser på venetianske tvangslån, som er omtalt i Frederic C Lanes bog om en venetiansk købmand, udgivet i 1944 med titlen *Andrea Barbarigo, Merchant of Venice*. Andrea Barbarigo var en købmandssøn, der i 1418 måtte begynde på bar bund. Hans fader, Nicolo Barbarigo, som havde haft ansvaret for at føre en venetiansk konvoj fra Alexandria til Venedig, fik i 1417 en bøde på 10.000 dukater for pligtforsømmelse vedrørende sejladsen, og det slog ham ud. Han var vanæret og ruineret.

Andrea Barbarigo måtte derfor begynde forfra. Ud fra arkivstudier og arkivmateriale har Lane givet en ganske spændende beretning om, hvorledes en venetiansk købmand drev forretning på denne tid, og skildret, hvorledes det lykkedes for sønnen gennem dristige forretninger og med stor merkantil dygtighed ikke blot at genskabe formuen, men endog at forøge den. Da han ved midten af det 15 århundrede døde, efterlod han sig værdier svarende til et beløb af ca. 15.000 dukater, en efter datidens forhold ganske betydelig formue, selvom det var småpenge i sammenligning med, hvad Medici'erne ejede.

Da Andrea Barbarigos forretning som de fleste købmandsforretninger krævede megen likvid kapital, besluttede han i 1430 sig til at afhænde sine andele af et pålagt tvangslån, og han fandt en køber, der var villig til at give ham halv pris. Han solgte til kurs 50. Det ser ikke ud af så meget, men tiden skulle vise, at Andrea Barbarigo som så mange kloge købmænd havde været i stand til at kigge om hjørner. I de følgende år gik kursen ned. Det fristede ham på ingen måde til at forsøge på at gøre en for-

retning ved at købe andele til den lavere kurs. Han foretrak at have sine midler anbragt i sin forretning, i et vist omfang i fast ejendom og så iøvrigt, hvis der var ledige penge, som part i andre købmænds enkeltforretning, i hvad man kalder à metaforretninger og konsortialforretninger. Han undgik bevidst at binde sin formue eller blot en del af sin formue i andele i venetianske tvangslån.

Som det fremgår af Lanes skildring, var dette salg af andele i tvangslån til halv pris på langt sigt en såre fornuftig disposition. I 1451, kort tid efter, at Andrea Barbarigo var død, var kursen 24. Og i sidste halvdel af det 15 århundrede silede kursen hele tiden ned. Det var en følge af, at Venedigs stilling i den internationale handel hele tiden svækkedes, og af de krige, som var igang med visse afbrydelser. Under disse forhold var det ikke muligt at fortsætte med at betale rente af tvangslånene. Betalingen blev indstillet, idet det blev stillet i udsigt, at der kun var tale om midlertidige foranstaltninger. Kursen på andele i det venetianske monte vecchio var i 1474 13 og i 1499 $5\frac{1}{4}$.

Senere begyndte kursen at rette sig, men det varede mange år, før finansforvaltningen igen var nogenlunde, og det beroede tildels på visse finansielle kunstgreb. Lane oplyser i en note på s 42, at den rente, der skyldtes i 1478 af andele i monte vecchio, først blev betalt i 1521, og det viser bedre end udførlige undersøgelser og skildringer, at bystaten Venedig mod slutningen af det 15 århundrede var bankerot. At en mængde venetianske bankers på denne tid blev erklæret konkurs eller erklærede sig selv konkurs, behøver ikke nærmere forklaring.

Systemet med tvangslån havde ved begyndelsen af det 16 århundrede overlevet sig selv, og det blev opgivet. For Venedigs vedkommende skete ændringen dog først i 1538.

De italienske bystaters tvangslån var *forløbere for senere tiders statslån udbudt via fondsbørser til en ubestemt kreds*. Andelene var overdragelige. Man har allerede i 14—15 århundreder paralleler til det, som nogle i dag kalder spekulation eller dans om guldkalven, nogle kalder resultatet af fantastisk politisk udygtighed eller letsindig finansforvaltning og pengepolitik, og nogle sørgelige, men uundgåelige følger af menneskers uforstand. Man forsøgte allerede da at modvirke sådan „spekulation“

ad lovgivningsvejen fx ved at kriminalisere spekulation i andele i tvangslån. De måtte kun købes som pengeanbringelse. At dette i det 15 århundrede var et lige så uhensigtsmæssigt middel til at stive kreditten af og få kurserne i vejret, som det ville være idag, siger sig selv.

Der er endvidere den vigtige forskel, at der var tale om handel med bogfordringer, ikke med „negotiable“ papirer, eller hvad man med et andet udtryk kalder omsætningspapirer. Kreditor kunne nok få et bevis for, hvad han var noteret for som kreditor, men overdragelse af tilgodehavendet eller dele af tilgodehavendet skete ikke ved en overdragelse af eller en påtegning på dette bevis. Den måtte finde sted i overensstemmelse med de for vedkommende bystat foreskrevne eller fastslåede regler.

Med hensyn til Compere di San Giorgio i Genua var det således til beskyttelse af ejere af loca bestemt, at overdragelse af loca skulle ske ved en omskrivning af kontoen, og at sælgeren personlig eller gennem et notarielt bekræftet dokument skulle tilkendegive sit ønske om omskrivning overfor den for bøgernes førelse ansvarlige konsul. Denne strenge formregel blev dog senere ændret noget således, at der toges lidt mere hensyn til godtroende medkontrahenter.

§ 6. *Eengangsselskaber.*

Societas var en kontraktstype, som i den Justinianske romerret var holdt skarpt ude fra mutuum, og da kanonisterne bl a som følge af stedet Lukas 6,35 havde koblet renteforbuddet sammen med romerrettens mutuum, så måtte deres standpunkt med hensyn til societas være det samme som med hensyn til emptio-venditio, at dette var noget, som ikke omfattedes af renteforbuddet.

Den breche, der var i kanonisternes system som en følge af adgangen til at lave selskaber, var nu langt større, end man på forhånd ville tro, fordi de romerske jurister under begrebet societas havde sammenstillet selskaber med vedvarende formål og eengangsselskaber, og fordi det udtrykkeligt var fastslået, at en socius kunne nøjes med at indskyde kapital. Hovedstedet var Justinians Institutiones 3 bog, 25 titel, som de, der studerede

legistik i retsskolerne, hurtigt stiftede bekendtskab med. Her står der, at *societas* indgås med henblik på hele formuen, *societas totorum bonorum*, eller med henblik på en enkelt forretning, *societas unius negotiationis*. Som eksempel på selskab om eengangsfretninger nævnes en aftale om køb og salg af nogle slaver, et parti olie, et parti vin eller et parti korn. Stedet, hvor det fastslås, at *societas* kunne foreligge på den måde, at den ene *socius* udførte arbejde, og at den anden alene indskød kapital, er Codex 4,37,1.

Denne adgang til at stifte eengangsselskaber, også kaldet lejlighedsselskaber, blev brugt så tidligt i de italienske bystater, at motivet ikke kan have været renteforbuddet. Grunden til, at købmænd i middelalderen i stor udstrækning indgik aftale om eengangsselskaber, må have været den særlige risiko ved at drive handel, i særdeleshed på Middelhavet i den tidlige middelalder, hvor arabere og senere normanner plyndrede de købmandsskibe, som de kunne få fat på. Hvis en købmand havde anbragt hele sin formue i en ladning på et enkelt skib, kunne han blive ruineret, hvis skibet forliste eller blev kapret og plyndret. Princippet om risikospredning førte derfor købmænd ind på at arbejde med flere skibe ad gangen og at dele forsendelserne mellem dem. En stor købmand, som handlede for sig selv og ikke var medlem af et familieselskab, chartrede som regel ikke et helt skib, men kun en del af et skib, og samtidig var han gennem aftaler af forskellig slags involveret i mange andre købmænds handel. Risikospredningsprincippet førte til, at han var spundet ind i et net af aftaler om selskaber, transport, sølån osv.

Den, der vil have et umiddelbart indtryk af den betydning, som disse eengangsselskaber havde i det 12—13 århundrede, skal blade lidt i Giovanni Scribas *Cartolare* og i de andre liguriske notarers *cartolarer*. Giovanni Scriba var en genuesisk notar, som levede og virkede ved midten af det 12 århundrede. Når han er blevet så berømt i historikerkredse, beror det på, at man har bevaret hans notarprotokol fra årene 1155—64. Den blev udgivet allerede i 1853¹⁵). Her findes der referat af indholdet af en mængde dokumenter om overdragelser af fast ejendom, testamenteriske dispositioner, medgift til døtre osv samt talrige do-

kumenter om det såkaldte *societas maris* og det såkaldte *commenda*.

Der findes således oplysning om et den 16 april 1156 indgået *societas maris* mellem en Wiulielmus Buronus og en Ido de Rica med en kapital på £ 200. Buronus indbetalte de $\frac{2}{3}$, Ido de Rica $\frac{1}{3}$, og det aftaltes, at Ido skulle rejse til Bugia i Nordafrika og gøre forretning, og at fortjenesten skulle deles lige. Kontrakten er typisk for *societas maris*. Der er en *socius stans*, som blev i Genua, og som indskød $\frac{2}{3}$. Fortjenesten skulle imidlertid ikke deles i forhold til kapitalindskud. Den skulle deles lige.

Nu må man ikke opfatte forholdet på den grove måde, at *socius stans* ved *societas maris* var kapitalisten, og *socius laborans* arbejderen, som kun fik halvdelen af fortjenesten. *Socius stans* har ofte været den gamle, erfarne købmand, som i en lang række år havde sejlet på Middelhavet, og som havde lagt op, fordi hans helbred ikke længere kunne tåle det hundeliv, som det var at sejle på Middelhavet. Da det i så fald var ham, der havde flair for forretning og erfaringen, har det ofte været ham, som bedst forstod, hvorledes der tjentes penge ved at flytte varer. Dette kan man imidlertid i reglen ikke se ret meget om i notarprotokollen, for det var forretningshemmeligheder, som man ikke afslørede for notaren.

Bugia har været et yndet mål for disse forretningsrejser, for det er ofte nævnt i kontrakter om *societas maris* i Giovanni Cartolare, og det typiske indhold er som anført $\frac{2}{3}$ indskud fra *socius stans*, $\frac{1}{3}$ fra *socius laborans*. Et andet yndet mål var Adalia i Lilleasien.

For Venedigs vedkommende har man ikke et materiale svarende til de liguriske notarers protokoller. Men man har her visse samlede oplysninger om enkelte større købmænds virke, og dette materiale rækker tildels endnu længere tilbage end Giovanni Scribas Cartolare. Også i Venedig arbejdede man med selskabsformen *societas maris*, men den havde et andet navn. Den hed *collegantia*.

Blader man videre i Giovanni Scribas Cartolare, finder man mange andre kontrakter om *societas maris* svarende til de nævnte, men også en del med lidt varierende udformning. Parterne kunne naturligvis altid variere kontraktens indhold, hvis de

fandt det rimeligt. Men desuden finder man ikke så få tilfælde, der som regel kaldes „*commendacio*“. Disse kontrakter har ikke altid det samme indhold, omend meget går igen, og det undrer en jurist sig ikke over, for *commendare* betyder kun at betro, og „betroelsestilfælde“ er ikke et særlig hensigtsmæssigt udtryk. Spørgsmålet er, om tingen betroes som lån til brug, som pant, som leje, som led i et eengangsselskab osv.

Når der tales om *commenda*, må det derfor på forhånd fastslås, hvad det er, der tales om. Udtrykket kan være brugt om ting, der blev overgivet som depositum, regulare og irregulare. Men iagttagelse viser, at man i de italienske bystater i højmiddelalderen ofte har brugt udtrykket om en selskabsform, hvor det kun var den ene socius, der indskød kapital. Den anden udførte alene arbejde. Da risikoen ved forlis og kapring ved *commenda* var *commendators*, deltes fortjenesten som regel på den måde, at *commendator* fik de $\frac{3}{4}$, den anden $\frac{1}{4}$.

Commenda var meget brugt i det 13 århundrede, hvad man også kan se af oplysninger i en notarprotokol fra Marseille fra midten af det 13 århundrede, som er bevaret, og som ved siden af de liguriske notarers protokoller har været en vigtig kilde for dem, der studerer handelens historie i højmiddelalderen, og det spillede også en vis rolle i den følgende tid. Enkeltheder herom lader jeg ligge, for jeg omtaler kun *societas maris*, *collegantia* og *commenda* for at vise, hvilke muligheder der uanset kirkens rentedoktrin var for at få udbytte af kapital på fuldtud lovlig måde. Der foreligger en omfattende litteratur om *societas maris*, *collegantia* og *commenda*. Nogle har peget på, at navnlig *commenda* kunne bruges af såkaldte „passive“ kapitalister til at tjene penge på en nem måde, nemlig ved at finde en dygtig laborsans til at gøre arbejdet. Men man kan ikke se bort fra, at *commendator* løb en stor risiko under datidens usikre forhold for søhandel. Der var tale om et spil.

Eengangsselskaber var meget brugt i bystater som Venedig og Genua. Man havde også her sammenslutninger i formen familieselskaber svarende til den, der var så vigtig for udviklingen i Siena, Lucca, Pistoja, Pisa og Florenz, men de arbejdede på en anden måde, idet de i senmiddelalderen ikke som mange toskanske købmandsselskaber ydede kreditter og tog imod deposita i

den store stil. Dette har historikere imidlertid, navnlig fordi der er så store huller i kildematerialet, ikke arbejdet nær så meget med som med de toskanske købmandsselskaber, derunder Medici. Det kan dog nævnes, at Heynen¹⁶⁾ har skildret, hvorledes en købmand, Romano Mairano, der ikke hørte til de store venetianske købmandsfamilier, kunne arbejde sig i vejret takket være de store muligheder, som en dygtig købmand havde for at tjene penge ved købmandsskab. Man kan her læse om collegantia, sølån, lejeaftaler, bygning af skib osv, og også om den store risiko der var ved at drive søhandel. Se også Frederic Lanes skildring i den citerede bog fra 1944 Andrea Barbarigo, Merchant of Venice, af en venetiansk enkeltkøbmands virksomhed i første halvdel af det 15 århundrede.

Aftaler mellem købmænd om et „engangsselskab“ kunne også blot gå ud på det, som man i nutiden kalder å metaforretning eller konsortialforretning, hvor to eller flere købmænd slår sig sammen om udførelse af en enkelt større handel for fælles regning og risiko. Sådanne forretninger gennemføres kun af købmænd, der stoler på hinanden. Raymond de Roover har på grundlag af hovedbogen for 1441 for Mediciernes filial i Bruges givet et eksempel herpå.

Det drejede sig om et parti mandler på 100 baller, som blev købt i Valencia gennem firmaet Piero del Fede og Co og blev sendt til Bruges, hvorfra det blev videresolgt. Der var tre partnere om forretningen, som hver havde en part på $\frac{1}{3}$, 1) Mediciernes Brugesfilial, 2) nævnte Piero del Fede og Co, og 3) Riccardo Davanzati og Co i Barcelona og Bosco di Giovanni i Valencia. De delte den sidste $\frac{1}{3}$.

Man kan ikke af hovedbogens konto for denne forretning se, hvad indkøbsprisen for de 100 baller androg, men bortset herfra er der nøje regnskab for betalt fragt, told, lageromkostning, mæglergebyr, tørring af nogle baller mandler, som havde fået vandskade undervejs osv. Der er også oplysninger om, hvorledes partiet blev solgt til andre købmænd: 44 baller til købmænd i Bruges, 11 på marked i Bergen-op-Zoom, 20 på marked i Antwerpen, 17 til en engelsk købmand og 7 til en købmand i Bruxelles. Den sidste balle overtog Mediciernes folk for egen regning og til eget brug.

Bruttobeløbet ved salget androg £ 313, udgifterne til fragt m v £ 77 således, at der til deling var £ 236. Heraf fik Medicis Bruges-filial, som undervejs havde købt Piero del Fede og Cos $\frac{1}{3}$, de $\frac{2}{3}$, medens den sidste $\frac{1}{3}$ blev delt mellem Riccardo Davanzati og Co i Barcelona og Bosco di Giovanni i Valencia. Men da der ikke er givet oplysning om indkøbsprisen i Valencia, ej heller om den pris, som Medici måtte give for at overtage Pieros $\frac{1}{3}$, kan man ikke se, om Medici tjente eller tabte på forretningen, eller om den balancerede¹⁷).

§ 7. *Discrezione.*

De, der har gjort gældende, at den kanoniske rets renteforbud ikke blev respekteret i praksis, har bl a henvist til, at de banchieri og købmandsselskaber, som der fandtes en del af i de norditalienske bystater og i Katalonien allerede i det 13 århundrede, ydede rente for de deposita, som de modtog fra private. Men også i dette tilfælde viser det sig ved nærmere undersøgelse, at der næppe har været tale om overtrædelse af renteforbuddet. Bankiers kunne tage imod deposita og yde vederlag derfor under iagttagelse af den kanoniske rets regler.

Der var naturligvis også dengang banchieri og købmænd, som satte sig ud over regler i gældende ret, derunder renteforbuddet. Dette er ikke afgørende. Det, som er afgørende, er, om de, som ville gøre det, kunne drive virksomhed med at modtage penge som depositum irregulare og yde et vederlag derfor under en sådan form, at de ikke overtrådte reglerne i den kanoniske ret. Det kunne de, og det gjorde de. Forholdet blev ordnet på den måde, at der ikke blev givet tilsagn om fast rente, men *tilsagn om en gevinstandel*, en *discrezione*.

Denne distinktion mellem på den ene side det lovlige tilsagn om en gevinstandel og på den anden side det ulovlige tilsagn om fast rente til deponenter kan forekomme hårfin. Er der tale om andet end ordkløveri? Ja, det er der. Så længe det gik godt, kunne det selvfølgelig fra deponentens synspunkt være ligegyldigt, om det, som han fik, hed gevinstandel eller rente. Forskellen viste sig, såfremt købmandsselskabets eller deposito-bankierens forretning ikke gav overskud, men balancerede eller gav underskud.

I så fald blev der ikke tilskrevet gevinstandel. Rente af lån skal derimod ydes, selvom debtors forretning giver underskud.

Udtrykket for denne gevinstandel var bla *discrezione*. Det er antydnet allerede i 1190 i en af en genuesisk bankier Rufus for notaren Oberto Scriba di Mercato indgået kontrakt, hvorved han anerkendte at have modtaget £ 20 i genuesisk mønt og forpligtede sig til at tilbagebetale beløbet med en andel i gevinst fastsat efter bankierens bestemmelse. „Ego Rufus bancherius accepi a te Cita da Mançasco in societate lb XX quas teneo in banco meo. Tuum vero capitale salvum cum parte lucri in mea discretione tibi vel tuo certo miso assignare promito“¹⁸).

Det materiale, der er bevaret fra de italienske bankiers arkiver fra det 13 og det 14 århundrede, er meget sparsomt, og jeg har hidtil kun set publiceret et enkelt klart datum for, at de bar sig ad på samme måde som bankieren Rufus i 1190 og kun gav tilsagn om en gevinstandel, ikke om fast forrentning. Det er en libro segreto ført af bankieren Rosso d'Ubertino degli Strozzi vedrørende årene 1317—40. Han brugte her konsekvent som betegnelse for det vederlag, som han skulle have af sin sopra corpo i det selskab, som han var medindehaver af, udtrykket guadagno = gevinst, ikke udtrykket rente. Sopra corpo var de indskud, som interessenter foretog udover den egentlige selskabskapital. Heraf fik Rosso i reglen 8 %, men der var et par år, hvor han fik mindre, fordi der var tab¹⁹). Den omhu, hvormed Rosso brugte udtrykket guadagno og undgik at tale om rente, forrentning osv, var ikke særlig for ham. I størstedelen af middelalderens dokumenter har man omhyggeligt undgået beskrivelser og udtryk, som kunne medføre, at der blev rejst spørgsmål om, hvorvidt rentereglerne var overtrådt. Udtrykket „interesse“ bliver ofte tolket som interêt = rente og taget som bevis for, at renteforbuddet var overtrådt, men det er en misforståelse. „Interesse“ betød det, som jurister idag kalder opfyldelsesinteresse, ikke rente.

Når vi kommer til det 15 århundrede, er kildematerialet noget bedre, selvom også her meget er gået tabt. Da Medicierne standse deres betalinger i 1494, var der store optøjer i Florenz, og en væsentlig del af deres bøger og papirer blev ødelagt ved ildebrand, men noget er bevaret. Man har også i private arkiver

fundet enkelte modtagelsesbeviser for beløb indsat hos bankiers. Her får man med hensyn til spørgsmålet gevinstandel — rente igen fast grund under fødderne. Man har således fundet en kontrakt af 12 marts 1433 mellem en deponent og Cosimo og Lorenzo de'Medici og Co i Venedig, hvori selskabets filial anerkendte modtagelsen af et depositum på 2.000 floriner, der kunne bruges til at gøre forretning med efter filialens nærmere bestemmelse. Ledelsen forpligtede sig til, når mindst eet år var forløbet, at tilbagebetale beløbet på anfordring sammen med en passende gevinstandel, en *discrezione*.

Helt afgørende oplysning om, hvad forretningsvilkårene i Mediciernes købmandsselskab i Florenz og i deres filialer gik ud på med hensyn til modtagelsen af deposita, får man, når man ser, at Mediciernes filialledere, utvivlsomt i forståelse med koncernledelsen i Florenz, ved lejlighed handlede ud fra den opfattelse, at deponenter kun havde krav på at få noget udover det deponerede, såfremt der var overskud. Der er fremdraget i hvert fald to tilfælde, hvor filialledere undlod at tilskrive noget, fordi der ikke havde været noget overskud at give andel i, Bruges i 1464 og Milano i 1488 og 1489.

I 1464 måtte Tomasso Portinari, der ledede Mediciernes filial i Bruges, konstatere, at filialens virksomhed i det afsluttede regnskabsår var forløbet så dårligt, at der ikke var fremkommet noget overskud. Han traf derfor den beslutning, at der ikke skulle krediteres noget på deponenternes konti som gevinstandel for året. Den samme tunge beslutning måtte Francesco Sassetti, der ledede filialen i Lyon, tage, i hvert fald i forhold til nogle af kunderne, for årene 1488 og 1489. Det kan man se af en korrespondance mellem Philippe de Commines og Lorenzo di Medici²⁰).

Commines havde som så mange andre, der beskæftigede sig med politik, deponeret et beløb i en filial af et internationalt købmandsselskab, her Mediciernes filial i Lyon. Formålet var at have rådighed over visse midler for det tilfælde, at den pågældende måtte flygte eller i en vanskelig situation havde brug for penge fx til at foretage bestikkelse af fangevogtere. Det beløb, som Commines havde skudt ind i Mediciernes Lyonfilial, var stort, ca 25.000 écus.

I sidste halvdel af det 15 århundrede begyndte vanskelighederne for Medicierne koncern, der bestod af et hovedselskab i Florenz og en række datterselskaber, bl a filialselskaber i byer som Bruges, Lyon, Milano og Venedig. Der måtte konstateres visse tab på kunder, og forklaringen herpå skal vistnok søges i, at man i nogle lande og bystater bestræbte sig for at holde bedre orden i møntvæsenet, end man havde gjort tidligere, og at forpligtelser påtaget i guld blev mere tyngende end før som en følge af forskydninger i forholdet mellem guld og sølv. Hertil kom, at Medicierne havde et ret stort privatforbrug. De byggede flot, og det er dyrt.

Communes havde så gode forbindelser i finansverdenen, at han var klar over, at der kunne være en vis risiko ved at have et så stort tilgodehavende hos en filial af Medicierne, og han bad derfor i 1489 Sassetti om, at han ville gøre kontoen op og udbetale ham det beløb, som han havde tilgode. Sassetti kunne ikke nægte at gøre kontoen op, men han indtog det standpunkt, at der ikke kunne blive tale om nogen *discrezione* for årene 1488 og 1489. Han havde på dette tidspunkt endnu ikke tilskrevet kontoen en *discrezione* for 1488. Begrundelsen var, at der ikke var noget overskud at give andel i.

Da Communes havde hårdt brug for penge, var han meget utilfreds med Sassettis afgørelse, som bl a beroede på, hvor store beløb der skulle reserveres til afskrivning på dubiøse tilgodehavender. Sådanne beslutninger hviler i nogen grad på et skøn over udviklingen i den kommende tid. Det kan give anledning til diskussion, hvor pessimistisk man skal være ved vurderingen af fremtiden. Sassetti og Communes blev enige om, at de ville bøje sig for Lorenzos afgørelse, og herefter sendte Communes et brev til Lorenzo og forklarede ham, at han mente, at han skulle have et passende beløb som gevinstandel for de to år, som han plejede at få. Et beløb af 5.000 écus ville han være tilfreds med. Det ville svare til ca 10 % for hvert år. Lorenzo sendte ham et høfligt afslag med henvisning til, at filialens virksomhed havde givet tab, og Communes måtte bøje sig for denne afgørelse. Han fik intet som *discrezione* for 1488 og 1489, og han måtte gå ind på, at han fik sit tilgodehavende udbetalt i rater. Den sidste rate fik han aldrig betalt²¹).

Der er vist ikke hidtil fremdraget andet materiale fra det 14 århundrede end den omtalte *libro segreto* fra bankierselskabet Strozzi, fx *scritta* = modtagelsesbeviser for depositum irregulare, som kan bevise, at de store købmandsselskaber allerede i det 14 århundrede arbejdede ud fra konstruktionen gevinstandel, ikke fast rente, til deponenterne. Men det er sandsynligt, at de gjorde det. Medicierne organiserede vel deres virksomhed på en anden måde end Bardi, Peruzzi og Acciaiuoli. De gik bort fra typen købmandsselskab med mange ligeberettigede socii, som havde vist sig at være uhensigtsmæssig. Men bortset herfra har de sikkert i alt væsentligt videreført de bankiertraditioner, som gik helt tilbage til sidste halvdel af det 13 århundrede, og som de var fortrolige med, bl a fordi de hentede en del ansatte og også nogle af deres partnere fra de gamle toskanske købmandsslægter, navnlig fra Bardi.

Mediciernes varehandel havde langt fra det samme omfang som Bardi. Bardi drev ikke blot varehandel på England, Frankrig, Flandern, Katalonien og dele af Tyskland. De handlede også på Levanten og på Nordafrika. Tyngdepunktet i Mediciernes forretning var vistnok finansforretninger, især handel med fremmed valuta. De købte valuta af Camera apostolica, og de solgte også valuta til Camera, og desuden handlede de med valuta med andre mercatores fx ved at overtage deres tratter.

Det, der taler for, at man i købmandsselskaberne har arbejdet ud fra princippet om den lovlige *discrezione*, og ikke ud fra princippet om den ulovlige rente af indskud, er navnlig, at lederne af visse store købmandsselskaber fra midten af det 13 århundrede havde et snævert samarbejde med kurien og med Camera apostolica. Det kunne de ikke have, hvis de drev deres selskaber efter principper, der var en overtrædelse, tilmed en som grov anset overtrædelse, af regler i den kanoniske ret fastlagt af paver og på kirkemøder.

At samarbejdet med de højtstående clerici var snævert, viste sig bl a på den måde, at de clerici, der havde penge, ofte anbragte dem som indskud i de store købmandsselskaber. Det har man en del oplysninger om, og man ville vide meget mere derom, hvis ikke bøger og korrespondance fra disse selskaber i så stor udstrækning er gået tabt. Man kan således af en ansøgning af 9 aug

1298, der beror i et arkiv i Siena, fra medlemmer af Buonsignori, se, at selskabet havde betydelige deposita fra gejstlige i Rom. Selskabet var en fortsættelse af et eller flere selskaber, der virkede i Siena allerede i 1220'erne, og det var længe et af de store toskanske købmandsselskaber. Fra Innocens IV's tid arbejdede det sammen med paverne og kurien og Camera apostolica bl a ved at finansiere Karl af Anjous overtagelse af magten i Sydtalien og på Sicilien og ved at bistå Camera med at få pavedømmets indtægter fra andre lande, i særdeleshed England, overført til Italien.

I 1298 var Buonsignori kommet i vanskeligheder, fordi deponenterne var blevet nervøse og trak pengene ud. Det resulterede i selskabets sammenbrud. Buonsignoris betalingsstandsning var det første store krak i høj- og senmiddelalderen. Lederne af selskabet mente imidlertid, at selskabet var solvent, og de bad derfor rådet i Siena om, at det måtte få indrømmet et moratorium, idet de henviste til selskabets mange, store og gode gerninger i det halve århundrede, det havde virket, og til den tillid, som paver, prælater og fyrster havde haft til selskabet. De bad endvidere rådet om at foranledige, at paven intervererede overfor de kreditorer, som hørte til kuriens stab. På omtrent samme tid standsede Riccardi i Lucca, Ammanati i Pistoja og Mozzi i Florenz, som var en aflægger af Scali, og nogle få år derefter kom turen til de florentinske købmandsselskaber Franzesi, Pulci og Rimbertyni, og Frescobaldi.

Det, som i denne sammenhæng er af interesse, er, at det klart fremgår af ansøgningen, at selskabet havde og havde haft store deposita fra gejstlige, som hørte til i pavens omgivelser. Fremgangsmåden med at bede bystyret om at gøre sin indflydelse hos paven gældende således, at de gejstlige ikke fortsatte med at trække deres deponerede midler ud, er et højst usædvanligt skridt. Under en undersøgelse, som Clemens VI lod foretage under den næste store finanskrise for de toskanske købmandsselskaber, krisen i 1342—46, for at få klarlagt, om der kunne inkasseres noget af Buonsignoris skyld til Camera hos arvingerne efter socii i Buonsignori, oplyste en frater Eneas fra Siena, at det var almindeligt kendt, at mange prelati havde haft penge anbragt som depositum irregulare hos Buonsignori²²).

Tilsvarende oplysninger har man om nogle af de store købmandsselskaber fra første halvdel af det 14 århundrede. Man ved fx, at Bartolo Bardi, som var biskop i Spoleto, og Benedetto, som var abbed i Vallombrosa, havde indskudt betydelige deposita hos Peruzzi, at Guillaume fra Savoyen havde anbragt et beløb på 10.000 floriner som depositum irregulare hos tre store købmandsselskaber, Bardi, Peruzzi og Scali, på den måde, at de hæftede solidarisk for tilbagebetalingen, at ved Scalis betalingsstandsning i 1326 havde en kardinal et indestående hos selskabet på 2.135 floriner samt 160 mark sølv, og at biskopper og selv ærkebiskopper havde deposita hos Scali, Bonaccorsi, Peruzzi, Acciaiuoli, Bardi m v²³).

Da man længe før havde opfundet konstruktionen gevinstandel i stedet for rente, forekommer det mig at være en barok tanke, at kardinaler, ærkebiskopper og biskopper og andre clerici skulle have anbragt deposita hos selskaber, som Camera apostolica længe havde arbejdet sammen med, på vilkår, som var i eklatant strid med den kanoniske ret. Der var intet motiv til at bryde loven, når man kunne få et pænt udbytte af kapital ved at overholde den. Det er næppe tilfældigt, at man langt ned i tiden har brugt udtryk som depositobankiers og depositobanker og ikke udtryk som mutuumbankiers og mutuumbanker. Mutuum fik enhver kanonist til at tænke på usura, og det ville derfor have været en dårlig idé, om man brugte udtrykket mutuumbankier. Først fra det tidspunkt, da den kanoniske ret havde mistet sit tag over menneskers sind, kunne man begynde at tale om ind-„lån“ hos bankiers og i banker.

§ 8. *Valutafortjeneste og rentefortjeneste.*

Allerede i oldtiden fandtes der personer, der havde som levevej at omveksle mønter, og da der også i middelalderen cirkulerede mange slags mønter med vekslende indhold af metal og med megen variation med hensyn til den enkelte mønts størrelse og vægt, var behovet for møntomveksling ikke mindre. Der fandtes da også i alle større byer, hvor handelsveje mødtes, personer, som levede af at veksle penge for andre, af det, som kanonister kaldte *cambium minutum* ɔ: møntomveksling på stedet.

Da en møntomveksler ikke kan arbejde gratis, må han, selv i de tilfælde, hvor han bliver præsenteret for mønter af fin kvalitet med hensyn til metalindhold m v, under en eller anden form have et vederlag for omvekslingen. Hvis han i sådanne tilfælde arbejder med samme afregningskurs overfor køber og sælger, må han tage dækning for udgifter og fortjeneste gennem en provision for hver omveksling, et vederlag „pro cambio“ eller „ratione permutationis“, men møntomvekslere har selv i sådanne tilfælde sikkert fra gammel tid foretrukket at tage betalingen ved at regne med en lavere kurs ved køb af mønt af en bestemt slags end ved salg. Og i de tilfælde, hvor de mønter, som møntomveksleren skulle købe, var slidte, således at de afveg væsentligt fra vægten af tilsvarende nye mønter, eller måske endog var berøvet et stykke gennem „beklipning“, måtte der regnes med helt andre priser end de sædvanlige.

Hvad enten møntomvekslerne ved cambium minutum nu tog deres betaling under den ene eller den anden form, var der tale om en forretning, som faldt udenfor rentereglerne. Der var ikke tale om kreditgivning og derfor intet renteproblem. Forholdet blev et andet, efterhånden som der blev tale om det, som man kan kalde *fjernhandel med valuta*, hvor der fx af en købmand i Konstantinopel blev solgt byzantinsk mønt mod betaling flere måneder senere i Paris i pund Tournois, eller der af Camera apostolica blev solgt danske kobbermønter til et købmandsselskab i Florenz mod betaling i fransk mønt. Her blev der bl a på grund af den tid, som det tog at få forretningen afviklet, uvægerligt tale om kort kreditgivning fra den købmand, som straks udbetalte penge i den lokale mønt eller i anden almindelig gangbar mønt imod at overtage mønter på en fremmed plads, mønter, som af og til var lidet gangbare udenfor et enkelt land.

Allerede fra slutningen af det 12 århundrede kendes der eksempler på, at købmænd kom ind på at drive sådan fjernhandel med valuta ved hjælp af lånedokumenter og primitive anvisninger, men det var dog først i det 13 århundrede, at der blev tale om fjernhandel med valuta i større omfang. En af årsagerne hertil var de tiendepålæg, som blev hyppigere og hyppigere under pavernes kamp med den tyske kejser Frederik II og mod hans efterkommere Manfred og Konradin og under det såkaldte sici-

lianske eventyr. De midler, som Camera apostolica herigennem fik rådighed over, måtte ofte omveksles til anden valuta, og det var forretninger af en sådan størrelsesorden, at møntomvekslere med cambium minutum som speciale ikke kunne magte dem, navnlig ikke når det var et led i forretningen, at der blev ydet Camera forskud på senere indgående ydelser. Paverne henvendte sig derfor til købmændene om finansiell bistand, og den fik de især af de købmandsselskaber, som var ved at danne sig i Siena og i Florenz.

Den middelaldertratte, som er den vigtigste nydannelse på pengevæsenets område i høj- og senmiddelalderen, er dog næppe skabt som en umiddelbar følge af det finansielle samarbejde mellem købmandsselskaberne i Toskana og Camera apostolica. Den dukker først op i løbet af det 14 århundrede, og der er formentlig næsten et halvt og måske endog næsten et helt århundrede mellem middelaldertrattens opfindelse og tidspunktet for det intime samarbejde mellem Camera og Sieneselskabet Buon-signori, som ved midten af det 13 århundrede var pavens hovedbankier. Den ældste kendte middelaldertratte er fra 1339, og selvom der kan være grund til at tro, at den er opfundet nogen tid før 1339, så tør man ikke på forskningens nuværende standpunkt antage, at den har været i brug allerede fra midten af det 13 århundrede. Slutningen af det 13 århundrede er vistnok det tidligste tidspunkt for middelaldertrattens opfindelse.

Middelaldertratten var ikke udformet på helt den samme måde som nutidens tratte, og den fungerede også på en anden måde, navnlig fordi den ikke blev diskonteret. Det var i strid med forbuddet mod rente at diskontere en tratte, og der er intet, der tyder på, at købmændene og købmandsselskaberne satte sig ud over forbuddet mod diskontering. Alt dette ved man idag meget mere om end i det 19 århundrede, fordi historikere i nyere tid har foretaget en del undersøgelser af de mange tratter, der beror i storkøbmanden Francesco di Marcos arkiv i Prato, og sammenholdt dem med oplysningerne i de bevarede forretningsbøger og forretningspapirer. Herigennem har man fået et pålideligt billede af, hvorledes tratten fungerede i slutningen af det 14 og begyndelsen af det 15 århundrede.

Enkeltheder herom lader jeg ligge, for det, der er af interesse

i relation til den kanoniske rets renteforbud, er kun, at de købmænd og købmandsselskaber, som i senmiddelalderen gav kort kredit gennem overtagelse af tratter, havde mulighed for at gøre sig betalt for denne korte kreditgivning ved at lade vederlaget gå op i det vederlag, som de beregnede sig for omveksling fra een valuta og til en anden, for transport af penge, for arbejde og ulejlighed osv.

At købmændene benyttede sig heraf, vil ingen med blot en vis forståelse af købmandsskab være i tvivl om, og det er også sandsynliggjort, at der blev regnet med omregningskurser for valuta, som gav en så stor margin, at der var rigelig plads i de fleste tilfælde til vederlaget for kort kreditgivning. Men da købmændene ikke selv skilte renteverlaget ud fra andet vederlag, hverken i selve dokumenterne eller i forretningsbøgerne, har man kun i undtagelsestilfælde kunnet føre et direkte bevis for, at overtagelse af tratter var en af de måder, som købmændene brugte i senmiddelalderen til faktisk at få rente for kort kreditgivning. Det kan ikke undre, at tratten var et af købmændene yndet dokument.

Kanonisternes merkantile indsigt har gennemgående været så ringe, at det næppe gik op for dem, hvor stort det smuthul var, som var skabt fra det tidspunkt, da tratten blev indarbejdet som købmandsdokument. Det blev den i det 14 århundrede. De, der forstod det, affandt sig dermed. De fremhævede, at der ved tratter var tale om køb og salg af valuta, *emptio-venditio*, eller en kontrakt *sui generis* og ikke om *mutuum*, og de holdt de regulære købmandstratter udenfor renteforbuddet. Dette var reelt velbegrundet, for således som tratten fungerede, kunne det ikke umiddelbart ved overtagelsen af en tratte afgøres, om der overhovedet blev tjent på forretningen. Det beroede på, hvorledes købmanden brugte den valuta, som han erhvervede på et fremmed sted. Hvis han fx på grund af de sæsonmæssige svingninger, som der var også i senmiddelalderen, måtte sælge den erhvervede valuta til en lavere pris end påregnet, kunne resultatet blive, at han intet-somhelst tjente på forretningen, og endvidere var der risikoen for, at den erhvervede valuta blev devalueret.

Denne risiko kunne til tider være ganske betydelig. Konger som Philip den smukke og Henrik VIII foretog ret væsentlige

indgreb i møntværdien, og det gik ud over dem, som havde tilgodehavender i landets mønt, derunder købmænd i andre lande.

Man kan således sige, at de kanonister, som overhovedet forstod problemet, acquiescerede ved, at købmænd, som overtog tratter, gennem kurser, provisioner osv gjorde sig betalt også for den korte kreditgivning, som der altid var tale om ved en middelaldertratte. Det, som kanonisterne vendte sig imod, var de tratter, som blev anvendt for at omgå renteforbuddet, tratter, der ikke var reelle købmandstratter ๓: lånevekslerne.

§ 9. *Andre rentesurrogater.*

Når en middelalderkøbmand ikke fik tilbagebetalt et ydet rentefrit lån til tiden, led han ofte et tab. Han kunne have ladet pengene arbejde i sin virksomhed, og hvis han havde regnet med at bruge pengene til at opfylde påtagne forpligtelser overfor andre, kunne han se sig nødsaget til at gå ud på det sorte pengemarked og låne penge hos en usurarius til dyre renter. Købmændene kom derfor hurtigt ind på ved lån *at betinge sig erstatning for de tab, som de led* som følge af, at låntageren ikke overholdt forpligtelsen til at betale tilbage til aftalt tid, og det samme gjorde mange andre långivere.

I 1217 blev der således indgået en aftale mellem en Davanzatus Longobardi og to banchieri eller lombardi om et lån på 21 librae, 13 solidi og 2 denarii med en løbetid på ca 1½ år. Såfremt låntageren ikke tilbagebetalte lånet til rette tid, skulle han betale det dobbelte²⁴). Han betalte rettidigt, men kom alligevel til at betale 32 librae, og det svarer nogenlunde til pantelånerrenten.

I 1249 lånte kejserinde Marie, gift med kejseren i Konstantinopel, og hendes broder Johan hos et italiensk købmandsselskab et beløb svarende til 550 pund Tournois, der skulle tilbagebetales i Frankrig. Såfremt beløbet ikke blev betalt til aftalt tid, skulle der desuden betales „toz les damages et les deperz et les despens“. Samme år lånte Yolande af Bourbon på Cypren af Tempelridderne i Jerusalem et beløb på 10.000 syriske besanter, der skulle tilbagebetales i Frankrig med 3.750 pund Tournois. Den franske konge Ludvig IX garanterede for lånet. Der blev givet Tempelridderne tilsagn om erstatning for ethvert tab, som de måtte lide „pro defectu solutionis hujusmodi“²⁵).

Spørgsmålet, om sådanne klausuler om skadeserstatning og konventionalbod var forenelige eller uforenelige med forbuddet mod rente af lån, blev tidligt drøftet af dem, der i Bologna underviste i kanonisk ret, som et led i undervisningen, og det tyder på, at de, der gav lån, hurtigt blev opmærksom på problemet. Man kan af glosser se, at det er berørt allerede af Huguccio fra Pisa, og det vil sige, at det blev drøftet allerede mod slutningen af det 12 århundrede. Det blev endvidere drøftet af bl a Bernardus Papiensis og Laurentius Hispanus, og man havde i teorien fundet frem til løsningen, før Gregor IX i 1234 udfærdigede sin dekretalesamling. Den gik ud på, at renteforbuddet ikke afskar krav om erstatning. Der var kun tale om „interesse“, det, som man nu kalder opfyldelsesinteresse, og ikke om ulovlig usura, og det var lovligt, at en købmand stillede krav om, at han fik erstatning ikke blot for *damnum emergens*, men også for *lucrum cessans*, den udeblevne fortjeneste. Man kunne endvidere i princippet ikke bestride lovligheden af aftaler om erstatningens størrelse, selvom aftalen var truffet, før misligholdelsen forelå, i form af en klausul om en *poena conventionalis*, en konventionalbod²⁶).

De kanonister, som fortsatte undervisningen efter Laurentius Hispanus, lagde disse synspunkter til grund for undervisningen²⁷), og det, som de nu drøftede, var navnlig de muligheder, der derved var skabt for at komme udenom renteforbuddet. De lån, som købmænd ydede i høj- og senmiddelalderen, var næsten altid korte lån. Renteforbuddet gjorde dem uinteresserede i at yde lange lån, hvad man ikke kan bebrejde dem, for end ikke de gejstlige, som bestyrede kirkelige midler, var indstillet på at yde lange lån uden rente. De foretrak i stedet at købe fast ejendom eller at købe perpétuités. Men da det på grund af den mangelfulde udvikling af kreditvæsenet til tider kunne være svært for en låntager at fremskaffe et nyt lån til indfrielse af et forfaldent lån, så kom den gældbetyngede låntager ofte i lommen på långiveren. Låntageren kunne se sig nødsaget til at lade lånet løbe videre mod betaling af en skadeserstatning eller den i låneaftalen fastsatte skadeserstatning.

Man kan i det trykte kildemateriale fra høj- og senmiddelalderen finde ikke så få andre eksempler end de nævnte på, at

der i lånedokumenter har været indsat bestemmelser om erstatningspligt i tilfælde af misligholdelse, og det er ofte på forhånd præciseret, hvad der i så fald skulle betales som en slags morarente eller konventionalbod. Jeg skal blot anføre nogle yderligere eksempler, som jeg har fundet ved at gennemblade trykt materiale fra det 13 og begyndelsen af det 14 århundrede. Der kan findes mange andre ved mere systematisk arbejde. Hvad man ikke så let kan afgøre er, hvor ofte låntageren kom til at betale den aftalte konventionalbod og de aftalte morarenter. Virkningen af klausulerne har ofte blot været, at låntageren betalte punktligt, og i så fald bortfaldt spørgsmålet, om der var handlet i strid med rentereglerne.

I de engelske Patent Rolls fra Henry III's tid har man oplysning om vilkårene for tre lån på henholdsvis 1.200, 360 og 860 mark sterling, som Henry III optog i 1232 hos købmænd i Florenz og i Siena²⁸). Lånevilkårene er ens. Lånet på 1.200 mark synes at være ydet af nogle af de købmænd, som hørte til kredsen omkring Florenzkøbmanden Jacob Scala, og lånet på 860 mark blev vistnok ydet af den kreds af købmænd i Siena, som man kan kalde Buonsignorikredsen. Når jeg om forholdene i 1232 foretrækker at tale om Scalakredsen og Buonsignorikredsen i stedet for *societas Scalarum* og *societas filiorum Bonsignoris*, beror det på, at købmændene i Florenz og i Siena i 1232 næppe fremtrådte udadtil på samme måde som mod slutningen af det 13 århundrede. Det lille lån på 360 mark er ydet af købmænd, som jeg ikke kan henføre til noget senere kendt selskab.

Da lånevilkårene er ens, har man vel her de i 1232 typiske lånevilkår for toskanske købmænd, i hvert fald, når der var tale om kreditter til fyrster. Det drejer sig om meget korte kreditter, idet de skulle afvikles i løbet af ca et halvt år. Der står intet om, at der skulle betales rente, og der kunne heller ikke i selve lånedokumenterne lovligt aftales noget om en fast rente for det halve års kredit. Men købmændene har selvsagt på en eller anden måde fået en modydelse. Den kan have bestået i, at nogle købmænd fik lov til for en tid at drive handel på og fra England. Dokumentet indeholder derimod en bestemmelse om morarente. Hvis kongen ikke betalte i rette tid, skulle han betale „per singulos menses pro singulis X marcis sterlingorum unam marcam dicte monete

pro recompensatione dampnorum, interesse et expensarum“ samt herudover udgifterne til to beredne købmænd med to ledsagende ryttere, en bestemmelse med henblik på tvangsinddrivelse.

Blot et par dages forsinkelse kunne således gøre disse lån til kostbare lån, for der skulle for hver påbegyndt måned betales 1 mark for hver ubetalt 10 mark. Det er 10 % af restgælden for hver påbegyndt måned og hertil udgiften til de to beredne købmænd med ledsagere. Stod lånet ubetalt i et år, skulle der betales mere end det dobbelte tilbage. Men hvis kongen betalte, som han skulle, slap han helt for betaling af rente. Man kan derfor slet ikke angive en effektiv rente af lånene. Renten er uberegnelig. Forsåvidt er den kanoniske rets krav om, at der ikke måtte aftales noget „certum“ som vederlag, opfyldt.

Fra 1235 kender man et lån på 153 librae og 15 solidi i de „stærke“ Provinspund, som et florentinsk købmandsselskab ydede til et købmandsselskab i Pistoja med ret kort løbetid og med klausul om tilbagebetaling med det dobbelte i tilfælde af misligholdelse + omkostninger efter kreditors opgørelse. Robert Davidsohn, som i 1901 gengav dele af dokumentet²⁹), mente, at der var tale om en Champagnemarkedsveksel, men det drejer sig ikke om en ratte. Det er heller ikke korrekt, at dokumentet er det ældste dokument, hvori et florentinsk handelsselskab er omtalt, for man kan med samme ret sige, at et florentinsk handelsselskab er omtalt i dokumentet fra 1232, hvor der fem gange er talt om „socii eorum“. Spørgsmålet er imidlertid, hvad ordet socius i den givne forbindelse betyder.

I 1254 optog Henry III, hans ældste søn og to andre skyldnere, den ene en mercator fra Florenz, hos dronningen af Kastilien og Leon et lån på 2.000 mark sterling, og her er der i lånedokumentet en bestemmelse om, at såfremt lånet ikke blev tilbagebetalt rettidigt, skulle låntagerne godtgøre kreditor „al interesse, alle udgifter og alle tab, som var en følge deraf“³⁰).

Fra 1257 har man et stort lån, som Henry III, hans dronning og hans ældste søn optog hos Scalakøbmænd i Florenz, nemlig et lån på 10.000 mark sterling. Lånet blev ydet i juni 1257 og skulle tilbagebetales senest midsommer 1258, og det var formelt rente-

frit. Men der er en bestemmelse om erstatning, såfremt lånet ikke blev tilbagebetalt til tiden.

“If however it be not paid fully by them at that term they promise to pay every two months 1 mark for every 10 marks as compensation for losses, interest and expenses in the recovery of the same. They will believe the amount of such losses on the simple oath of them”³¹).

Fra 1232 og til 1257 havde Scalakøbmændene således sat morenten ned fra een mark hver måned pr hver ubetalt 10 mark til een mark hver anden måned. Lånemarkedet var i dette tidsrum blevet noget bedre organiseret, men har dog i 1257 været præget af, at der var krig i Italien og krig mellem England og Frankrig.

Fra 1260, hvor forholdene var noget roligere, kender man vilkårene for et lån på 780 mark sterling, som var optaget på kong Henry III's vegne hos et florentinsk selskab. Det skulle tilbagebetales i 1261, og det blev også tilbagebetalt rettidigt. Dokumentet indeholdt en klausul om en konventionalbod på 200 mark sterling i tilfælde af misligholdelse og desuden en erklæring om, at kongen ville erstatte “all loss, interest and expenses” 3: långivernes direkte tab og den tabte fortjeneste i henhold til en opgørelse fra långiverne³²).

Det var nu ikke blot købmandsselskaberne i Florenz og Siena, som lod optage klausuler af denne slags i lånedokumenterne. Man støder også på dem ved lån ydet af købmænd i Pistoja og i Lucca. Som eksempel på, at også Luccakøbmændene brugte dem, kan der henvises til et dokument udstedt i 1293 af Glastonburyklostret til to købmænd i Lucca. Klostret lånte 1.750 pund sterling, der skulle tilbagebetales i løbet af tre år, og der skulle ikke betales nogen rente. Den fordel, som købmændene fik, har sandsynligvis bestået i, at de fik en fordelagtig kontrakt med klostret om levering af uld. Såfremt klostret imidlertid imod forventning ikke betalte i rette tid, skulle der betales erstatning til købmændene for de tab, som de led som følge heraf, i overensstemmelse med købmændenes opgørelse. „Refundere ... omnia dampna, expensas et interesse, quae ... dixerint ... suo verbo simplice se fecisse“³³).

Fra Tempelriddernes lånepraksis kan jeg endelig yderligere

citere et lån, hvis vilkår man har oplysning om gennem referat i en retssag. Sagen synes at vise, at de vilkår, som de toskanske købmandsselskaber udlånte på med hensyn til bestemmelser om erstatning af tab og ikke-opnået fortjeneste, ikke var særlig hårde. Det drejer sig om en retssag, som Tempelridderne i Frankrig førte i 1278 imod enken efter en låntager og hendes nye ægtefælle. Tempelridderne havde ydet et lån på 3.000 pund Tournois til en mand og hans søn uden rente, men på vilkår, at såfremt lånet ikke blev tilbagebetalt rettidigt, skulle låntagerne yderligere betale 3.000 pund Tournois „pro pena, cum toto interesse, dampnis, deperditis et expensis“, som Tempelridderne led, i henhold til deres opgørelse. Det er det samme princip om „dobbelt op“, som vi mødte i de foran omtalte lån fra 1217 og 1235.

Lånet blev ikke tilbagebetalt til tiden, og der skete dette, at begge låntagerne døde. Enken efter sønnen og enkens nye ægtefælle blev derefter stævnet til at betale „dobbelt op“. De gav ikke møde under sagen, og Parlamentet afsagde derefter udeblivelsesdom, men den lød kun på lånebeløbet. Parlamentet henskød afgørelsen om bod og erstatning til en senere dom. „Salva petitione sua super dampnis, deperditis et expensis predictis“. Hvad sagen endte med, kan ikke ses, og man kan heller ikke se, hvornår lånet blev ydet³⁴).

Den sidste metode til at manøvrere udenom renteforbuddet, som jeg skal omtale, gik ud på, at låntager og långiver supplerede bestemmelserne i et lånedokument om et rentefrit lån med en mundtlig aftale om, at låntageren så til gengæld måtte vise sin *påskønnelse* heraf gennem *passende kontante gaver til långiveren*. Hvis der havde været konsekvens i kanonisternes stilling til renteforbuddet, havde de naturligvis fastslået, at gaver, som en låntager ydede til långiveren eller til dennes familie, måtte betragtes som omgåelse af renteforbuddet i alle de tilfælde, hvor der ikke kunne være andet rimeligt motiv til gaven end det rentefri lån, men der var ikke konsekvens i fortolkningen. Kanonisterne antog, at det ikke var ulovligt, at en låntager gav långiveren gaver, såfremt der ikke var nogen pligt til at yde gaven. Låntageren skulle handle spontant. Ydelsen skulle være udtryk for en påskønnelse fra hans side af långivers noble optræden. Pligt-mæssige ydelser var rente.

Normalt ville en købmand ikke være begejstret for at gå denne vej, for der var altid den risiko, at långiveren ikke rykkede ud med nogen påskønnelse, men nøjedes med at tilbagebetale det ydede lån. Men såfremt det drejede sig om en fast forretningsforbindelse, hvor låntageren regelmæssigt havde brug for kredit, kunne metoden bruges, for hvis låntageren ikke regelmæssigt viste sin påskønnelse, blev der stoppet for fremtidig kredit. Forholdet kan paralleliseres med drikkepenge til tjenere, dengang da drikkepenge ikke var regnet ind i priserne. I princippet var restaurationsgæsten vistnok ikke forpligtet til at betale drikkepenge til tjeneren, men den gæst, der regelmæssigt spiste på en bestemt restaurant, var klar over, at han blev meget dårligt betjent, om han overhovedet blev betjent, hvis han ikke gav de sædvanlige drikkepenge og helst lidt mere.

Gennemblader man det trykte engelske kildemateriale fra *Liberate Rolls* og *Patent Rolls* fra 13 århundrede og begyndelsen af det 14, kan man finde mange ydelser af denne slags. Henry III yndede at give kontante gaver til hustruerne til de i London sig opholdende socii i de toskanske købmandsselskaber, og det havde fra disse sociis synspunkt den fordel, at de ikke behøvede at bogføre beløbene som indtægt i filialregnskabet og at dele dem med de andre socii i selskabet. Hvad de gjorde, kan man ikke se, for forretningsbøgerne er gået tabt.

Under Edward I-III synes ordningen at være blevet sat mere i system, og nu blev disse påskønnelser vistnok som regel udbetalt til firmaerne, men da der også anvises mange beløb som erstatning for lidte tab på grund af forsinket tilbagebetaling, og man langt fra altid kan se, om der i lånedokumentet fandtes bestemmelser om erstatning i tilfælde af misligholdelse, og hvad de i bekræftende fald gik ud på, er det ikke altid muligt at afgøre, om et anvist beløb er erstatning for tab eller er ren påskønnelse. Dette er også mindre væsentligt, for det afgørende er, at man kan se, at begge metoder blev brugt, og at de efter den kanoniske ret i princippet begge var lovlige. Jeg skal kun anføre, at der til Frescobaldi, som i begyndelsen af det 14 århundrede var den engelske konges hovedfinancier, blev anvist £ 1.000 i året 1300 og £ 2.000 i året 1301 samt £ 10.000 i året 1302 og igen £ 10.000 i året 1306. Til Bardi, som lidt senere blev kongens

hovedfinancier, blev der i 1313 anvist £ 2.000, i 1317 mark 4.000, i 1333 £ 1.000 og i 1345 £ 10.228³⁵).

Der kan ved systematisk undersøgelse, navnlig af utrykt arkivmateriale, findes mange andre eksempler på, at købmandselskaber fik vederlag for løbende kreditter i form af kontante gaver. E B Fryde, som har arbejdet med utrykt kildemateriale vedrørende Edward III's lånetransaktioner, har her fundet mange oplysninger om gaver til Bardi og Peruzzi. Mellem maj 1338 og marts 1340 ydede de således Edward III kreditter til beløb £ 120.000. Som tak herfor ydede kongen kontante gaver til beløb £ 70.000. Kongens engelske hovedfinancier i begyndelsen af Hundredårskrigen, William de la Pole — der hurtigt standsede sine betalinger —, fik også sit vederlag som kontante gaver og andre begunstigelser. Når kongen lånte hos andre end de faste forbindelser, blev renteforbuddet derimod ofte overtrådt, som regel på den måde, at gældsbeviset blev forhøjet med et beløb svarende til den ulovlige rente.

Fryde er som mange andre historikere opmærksom på, at ved kreditgivning over landegrænser kunne långivere sikre sig vederlag ved at yde lånet i fremmed mønt, og han nævner som eksempel herpå et lån i 1343 fra Hansekøbmænd til Edward III på 45.000 floriner „de scuto“. Långiverne betingede sig, at omvekslingen af mønterne — eller fordringerne — såvel ved lånets udbetaling som ved tilbagebetalingen skulle ske gennem dem til en nærmere fastsat kurs. Hansekøbmændene købte ved ydelsen af nævnte lån florinerne til kurs 3 s 4 d, og da Edward senere måtte købe florinere for at indfri lånet, var kursen ifølge aftalen 3 s 7 d pr floriner³⁶).

Hermed har jeg i store træk gjort rede for kanonisk rets rentedoktrin. Kendskab hertil er nødvendig, hvis man vil studere middelaldertrattens oprindelse og de negotiable papirers udvikling i tiden efter Reformationen. Dette er problemer, som danske retshistorikere hidtil ikke har skænket megen opmærksomhed, selvom de fra nutidsjuristers synspunkt måske er nok så interessante som mange andre retshistoriske problemer.

NOTER.

- ¹⁾ Se herom fx Grégoire Cassimatis *Les intérêts dans la législation de Justinien et dans le droit byzantin*, 1931.
- ²⁾ Ernst Andersen *Træk af juraens udvikling*, bd I, 1970, s 252—53, 262, 270—71.
- ³⁾ *Træk af juraens udvikling*, bd II, 1973, s 375—411.
- ⁴⁾ T P Mac Laughlin har givet en kort redegørelse herfor i *afhandlingen The Teaching of the Canonists on Usury (XII, XIII and XIV centuries)* i *Medieval Studies*, vol I, 1939.
- ⁵⁾ Mac Laughlin l c s 6—8.
- ⁶⁾ CPR 1272—81, s 91 (= *Calendar of the Patent Rolls*).

I *Forschungen zur Geschichte von Florenz*, 3 del, 1901, har Robert Davidsohn på s 36—39 trykt nogle aktstykker, som skal belyse de toskanske købmænds overtrædelser af rentebestemmelserne i Nîmes i slutningen af 1280'erne. Problemet er dog, om det drejer sig om andet end cahorsini. Navnene på de implicerede tyder vist ikke på, at det drejer sig om købmænd fra de med Camera apostolica samarbejdende toskanske købmandsselskaber. Davidsohn antyder, at Buonsignori var indblandet, men sætter dog selv et spørgsmålstegn derved. Jeg kan ikke se, at der er tale om andet end gætteri. Forbindelsen mellem Buonsignori og Camera var iøvrigt mod slutningen af 1280'erne langt fra så hjertelig som tidligere. Det er muligt, at den Joti Perucii, som er omtalt på s 37, har hørt til selskabet Peruzzi, men dette selskab var i 1289 ikke et af de betydelige.

Det eneste, som man kan slutte af materialet, er vist, at der også i 1289 fandtes samvittighedsløse ågerkarle, men det kan vel ikke overraske. Davidsohn overeksponerer materialets værdi på s VIII i indledningen.

- ⁷⁾ *Handelstilladelser og beskyttelse se Patent Rolls of the reign of Henry III, 1216—1225*, på fx s 384, 472, 492, 523—24, 526—28, 533—38 og 1225—32 s 35, 127, 144, 182. De her omtalte de Lard er kendt fra Champagnemarkederne. Om lån fra Cahorskøbmænd til Edward I se det af E A Bond på s 280—81 i *Archaeologia or Miscellaneous Tracts relating to Antiquity*, bd 28, 1840, gengivne aktstykker. Der er her tre små lån fra købmænd i Cahors, idet Caurc', Caurce og Cauz er forvanskning af Cadurcum, byens navn fra romertiden. Aktstykket vedrører år 1280.

Cahorskøbmændenes del i uldhandelen i højmiddelalderen er berørt i den herom foreliggende omfattende litteratur.

- 8) Se fx Camille Piton *Les Lombards en France et à Paris*, 1—2, 1892—93, Léon Gauthier *Les Lombards dans les Deux-Bourgognes*, 1907, Poul Morel *Les Lombards dans le Hainaut et la Flandre française*, 1908, Georges Bigwood *Le Régime Juridique et Économique du Commerce de l'Argent dans la Belgique du Moyen Âge*, bd I, 1921, s 438 f, og Raymond de Roover *Money, Banking and Credit in Medieval Bruges*, 1948, s 99 ff.
- 9) Raymond de Roover *The Rise and Decline of the Medici Bank (1397—1494)*, 1963, s 14.
- 10) Om lovligheden af salg med genkøbsret se fx R Génestal *Rôle de Monastères comme Établissements de Credit*, 1901, s 80, og W Endemann *Studien in der romanisch-kanonistischen Wirtschafts- und Rechtslehre*, bd II, 1883, s 339.
- 11) Génestal l c s 120—56 og fx Pierre Petots artikel *La constitution de rente aux XIIe et XIIIe siècles dans les pays coutumiers* s 59—81 i *Publications de l'Université de Dijon*, fasc 1, 1928, med henvisninger, især i noterne, til en omfattende literatur.
- 12) Abbott Payson Usher *The Early History of Deposit Banking in Mediterranean Europe*, 1953, s 135—75.
- 13) Jfr de tabeller, som Usher har trykt l c s 158, 160 og 161 vedrørende Douai, Køln og Basel.
- 14) *Genueser Finanzwesen*, I—II, 1898—99.
- 15) *Historiae Patriae Monumenta*. Genudgivet i 1935 i fyldigere og mere korrekt skikkelse i *Regesta Chartarum Italiae II Cartolare di Giovanni Scriba I—II*. Jfr bd I s 32, 274, om commenda s 37, 39, 62 osv.
- 16) Reinhard Heynen *Zur Entstehung des Kapitalismus in Venedig*, 1905, s 86—124.
- 17) *The Journal of Economic History*, VII, 1946, s 163—65.
- 18) *Notai liguri del secolo XII*, I, Oberto Scriba di Mercato (1190), 1938, s 223.
- 19) Florence Edler i artiklen *Éclaircissements à propos des considérations de R Davidsohn sur le productivité de l'argent au moyen âge* i *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, XXX, 1937, s 378.
- 20) Trykt på s 69—72 i Kervyn de Lettenhoves *Lettres et négociations de Philippe de Commines*, 1867—74, bd II.
- 21) Commines mellemværende med Medici har givet anledning til en del undersøgelser. Se om emnet Raymond de Roover *The Rise and Decline of the Medici Bank (1397—1494)*, 1963, på s 102—03, hvor der også er henvist til forskellige bøger og artikler, hvor problemet *discrezione* til deponenter er drøftet.

- 22) E Jordan i artiklen *La Faillite des Buonsignori* i *Mélanges Paul Fabre*, 1902, s 417, 421—22.
- 23) Yves Renouard *Les Relations des Papes d'Avignon et des Compagnies commerciales et bancaires de 1316 à 1378*, 1941, s 59 note 55, s 584, s 586 f.
- 24) Robert Davidsohn *Forschungen zur Geschichte von Florenz*, 3 del, 1901, s 2.
- 25) Jules Piquet *Des banquiers au moyen âge. Les templiers*, 1939, s 72—75, 78—81.
- 26) Mac Laughlins i note 4 citerede artikel s 140—43.
- 27) William Endemann i *Studien in der romanisch-kanonistischen Wirtschafts- und Rechtslehre*, bd II, 1883, s 241 ff. Endemanns grundsyn med hensyn til den kanoniske rets indflydelse på udviklingen af kreditforholdene i høj- og senmiddelalderen kan der ikke med føje fremsættes kritik imod. Det, der kan kritiseres, er hans metode, der dog i nogen grad er bestemt af, at man da ikke havde publiceret ret meget kildemateriale, og fremstillingens vidtløftighed samt hans noget mangelfulde forståelse af merkantile forhold.
- 28) *Patent Rolls of the reign of Henry III*, 1216—1232, s 514—15.
- 29) Davidsohn l c s 4 sammenholdt med CLR 1226—40, s 196 (= *Calendar of the Liberate Rolls*). Dette bind er først trykt i 1916.
Davidsohn har s 9 og s 11 nogle andre eksempler på, at der ved misligholdelse skulle betales det dobbelte.
- 30) CPR 1247—57, s 330 (= *Calendar of the Patent Rolls*).
- 31) CPR 1247—57, s 562—63.
- 32) CPR 1258—66, s 71.
- 33) Bond i den i note 7 citerede afhandling s 227—29.
- 34) *Collection de documents inédits, sur l'histoire de France. Première série. Les Olim*, bd II, 1842, s 128—29. Jfr Jules Piquet l c s 55.
- 35) CPR 1292—1301, s 508 og 585, 1301—07, s 37 og 262. Bond l c s 293, 302, 306 og 313. CPR 1343—45, s 467.
- 36) *Bulletin of the Institute of Historical Research*, bd 22, 1949, artiklen *Materials for the study of Edward III's credit operations*, 1327—48, s 105 ff, især s 118—22. Fryde oplyser ikke, om lånet blev ydet før eller efter, at pennyens vægt i 1343 blev nedsat fra 22.5 til 20.3 grain Troy, og man kan derfor ikke uden videre gå ud fra, at Hansekøbmændene tjente på denne lånetransaktion.

INDHOLD

	Side
§ 1. Renteforbuddet	5—20
§ 2. Håndpant i løsøre	21—26
§ 3. Håndpant i fast ejendom	26—29
§ 4. Salg af „evige“ ydelser	29—34
§ 5. Tvangslån	34—41
§ 6. Eengangsselskaber	41—46
§ 7. Discrezione	46—52
§ 8. Valutafortjeneste og rentefortjeneste	52—56
§ 9. Andre rentesurrogater	56—63
Noter	64—66